

141306

કળિયુગની વાતો

૧૯૧૫ સંસ્કૃત

સાંકળિયું

ક્રમાંક	વાર્તા	પાનું
૧	પહેલી પદ્મીની	૧-૧૩
૨	સરનો પલંગ	૧૪-૧
૩	કુરસદિયાં મરાઠ	૩૧-૪૨
૪	વિધવાના વિનંત	૪૩-૫
૫	કાકાપિ	૫૪-૬૪
૬	ગદરમા ગ માજી	૬૫-૮૦
૭	શ્યામલંભાપણુ	૮૩-૯૩
૮	અનાથાપ્રમીની કન્યા	૯૪-૧૧૬
૯	કળીબુગના વાનર !	૧૧૭-૧૨૭
૧૦	વેડકાતો સંસાર	૧૨૮-૧૩૭
૧૧	વધ કે હુબમ ?	૧૩૮-૧૪૦
૧૨	ભાણે અપલી કન્યા	૧૫૩-૧૬૦
૧૩	બાળવિનોદ	૧૮૦-૧૮૪

4206

કળિયુગની વાતો

૧૧
૧૯૪૬ ૬-૧-૧૯૪૬

138

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

લેખક : પ્રકાશક : મુદ્રક :

કેશવ હ. શેઠ

મુદ્રણસ્થાન :

ખડાવતા મુદ્રણ કલા મંદિર

રાવપુર, અમદાવાદ

મોલ બેજન્ટ :

સેવા સમિતિ પુસ્તકાલય,

૧૨૩ : ગુલાલવાડી, ગિરગાવ, મુંબઈ, ૪

પ્રત ૧૦૦૦ ટિમત, બાર આના સંવત ૧

કળિયુગની વાતો

શ્રીમાત મહાત્મા જીવન ૨૪૬૬
૧ મ ના ના રાજા મુદત

અર્પણપત્રિકા

જ્ઞાતિહિતચિંતક,

શ્રી. નાનુભાઈ ઘેલાભાઈ શાહ

ટાઈપ ફાઉન્ડરીવાળા,

શુભસ્થળ—સુરત

મુરબીશ્રી,

વિ. સુરતી વીસા ખડાયતા જ્ઞાતિમાં જન્મીને, જનનીની કૃપા અને કૃપા
કલ્પનનારાં સખાવતી કામો આપના દિલાવર દિલવડે ઘચેલાં છે—ખાસ
કરીને “સુરતી વીસા ખડાયતા વિદ્યોતોજક ફંડ”ની યશોદ્દેવલ કારકીર્દી
આપના કેળવણીપ્રિય હૃદયને જ આભારી છે ; જીવનની ધન્યતા માટે
એ એક જ સ્તુત્ય સેવાનું આદર્શ દૃષ્ટાંત પૂરતું છે ; છતાં સુરતના
કેવળ સંકૃષ્ટિત વર્તુલને જ નહિ વળગી રહેતાં સમસ્ત ખડાયતા
કેળવણી મંડળ, વિદ્યાર્થીબલન, પરિપદ, ખડાયતામિત્ર અને મુંબઈની
ખડાયતાસમાજ ઉપરાંત આપણા ઈષ્ટદેવના મંદિરની પુનઃઘઠારક
ભંડોળ સમિતિ વગેરે જ્ઞાતિની મોટીનાની દરેક સંસ્થાને
સહાનુભૂતિ અને સહાયવડે આપે પેપેલી છે. વળી સામ્યા
જર્મ શ્રીમંતને ઇજ્જતી ખાનદાની, શ્રીમંતાઈમાંથી તરી
આવતી સન્માનને સોજતી સાદાઈ અને સ્નેહવત્સલ
લાગણી સાથેના અનુપમ વિદ્યાવિદ્યાર આદિ સદ્ગુણોનું
જે નિર્મળ પ્રતિબિંબ આ નમ્ર હૃદયમાં પડેલું છે,
તેના મધુર સ્મરણ તરીકે આ લઘુ પુસ્તક આપને
સમર્પણ કરું છું.

હૃષીકાંક્ષી

કેશવ હ. રોક

શ્રીમાન નાનુભાઈ ઘેલાભાઈ શાહ

ટાઈપ ફાઉન્ડરીવાળા, સુરત

[તેમના ઉર્જવળ જીવનનાં સુંદર સ્મરણો]

દેશના ધડાતા ઇતિહાસમાં સુરતની કેંગ્રેસનો પ્રસંગ ચીર-સ્મરણીય રહેશે—જે વખતે સમસ્ત રાષ્ટ્ર સંઝૂનનું એકત્રિતબળ કાર્ટિક વિભક્ત થતું હતું, તે જ વખતે એક જ જ્ઞાતિના બે મહા-સ્થાનાં હૃદય ઇશ્વરી સંકેતાનુસાર એક થઈ રહ્યાં હતાં !

એ વાતને બે દાયકા નેટલાં બહાણાં વહી ગયાં; છતાં બાંધે ગઈ કાલે જ એ મૈત્રી પ્રસંગ બન્યો. હોય એમ આ લખતી વેળાએ લાગે છે. સ્વ. ત્રિકમભાઈ સાથે શ્રીમાન નાનુભાઈનો પહેલ-વહેલો પરિચય સુરતની કેંગ્રેસે કરી આપ્યો. ત્યાંનું મધુર મિલન મૈત્રી સંબંધમાં સ્થિર સ્વરૂપે પરિણમ્યું અને આ સ્મરણો લખનાર પણ એ જ ચરસામાં શ્રીમાન નાનુભાઈનો સાચો મિત્ર થઈ શક્યો.

એક ફિલસૂફે કહ્યું છે કે વિચાર, બાવના અને આદર્શોનું એકીકરણ હોય ત્યાં મૈત્રી સંબંધ ચીરસ્થાયી રહે છે. સ્વ. ત્રિકમભાઈ નેટલી જ શ્રીમાન નાનુભાઈને હૈંડે જ્ઞાતિહિત માટે લગ્નની લાગેલી એટલે ઉભય મિત્રોની મૈત્રી, જ્ઞાતિસેવાના વિવિધ કાર્યોની સાથે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી ગઈ અને તે ઠેક સુધી ટકી રહી.

શ્રીમાન નાનુભાઈનો જન્મ સુરતમાં સંવત ૧૯૪૨ ના અષાઢ વદ પને રોજ થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી ચેલાભાઈ અને ઠાકા કીકાભાઈએ બન્ને કુટુંબ એકઠાં રહેતાં. ચેલાભાઈ પોતાના એકના એક પુત્રને બહુ નાની ઉંમરનાં મૂકીને ગુજરી ગયા અને નાનુભાઈ ન્હાનપણથી જ પોતાના વડીલ કાકા કીકાભાઈની માયાળુ દેખરેખ હેઠળ ઉછરી, બણીગણી મોટા થયા.

નાનુભાઈના પિતાશ્રી તથા કાકાની સંયુક્ત ટાકપ ફાઉન્ડરી મુંબઈમાં ચાલતી. છેલ્લાં બેવીસ વર્ષથી એ ફાઉન્ડરી મુંબઈ (કાલળાદેવીરોડપર) “ રોઠ કીકાભાઈ હરિવલ્લભદાસ અને સન્સ”ને નામે સમસ્ત દેશમાં મરાઠ્ઠર છે, તે ફાઉન્ડરી, રોઠ કીકાભાઈ સંવત ૧૯૬૪માં ગુજરી જવાથી પોતાની બાવીસ વર્ષની વયથી રોઠ નાનુભાઈને હસ્તગત થઈ, તે આજ સુધી તેમના કુશળ કારેખાર હેઠળ સારા પાયાપર ચાલી રહેલી છે.

તા-૮-૮-૧૯૧૨ને રોજ મુંબઈમાં ખડચતા સમાજ સ્થપાઈ, તેમાં શ્રી. નાનુભાઈની દિલસોજ સહાનુભૂતિ અને ઉદાર મદદ મોખરે હતી. સમાજની સ્થાપના વખતે જ તેઓએ રૂ. ૧૦૧ જેવી સારી રકમની સખાવત કરેલી. પોતે સમાજના ઉપપ્રમુખ હોઈ તેના ઉદ્દેશો બર લાવવામાં હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. સમાજ તરફથી શ્રી કોટચર્કળેનો ઉત્સવ જે ચાલુ થએલો, તે શ્રી. નાનુભાઈના સ્તુત્ય પ્રયાસને આભારી હતો. તે ઉપરાંત મુંબઈ જેવા શહેરમાં બહારગામથી આવતા જ્ઞાતિભાઈઓનાં મુખ સગવડ સારે વસતિગૃહ ઉઘાડવા તેમજ અન્ય સામાન્ય ઉત્સવો ઉજવવાને અંગે શ્રી નાનુભાઈનાં પ્રેરક બળે પ્રયાસનીય

હોય છે. સમાજની દરેક સભામાં તેમની જેમ હાજરી હોય, તમ થતા ડરાવોના અમલ માટે તેમની તીવ્ર લાગણી પણ હોય જ.

ખડાયતામિત્રના નૂના મિત્રમંડળના પણ પોતે સખ્ય હતા. તેના પ્રચાર માટે શક્યાતથી તે અધાપિપર્યંત પોતે સદાય અને સહાનુભૂતિ દર્શાવી રહેલા છે—એટલું જ નહિ પણ સવાજમ ઉધરાવી લેવાનું અતિ કંટાળાજનક કાર્ય જોરી લેવામાં પણ શેડ નાનુભાઈને ખીલકુલ સંદોચ થયો નથી. પોતે ખડાયતા-મિત્રને પોતનું માની, દરેક રીતની શક્ય તેટલી સદાય કરવામાં હંમેશાં તત્પર રહે છે.

અમદાવાદના ખડાયતા છાત્રાલયના તેઓ પહેલા વર્ગના સભ્ય છે. મધ્યસ્થ કેળવણી મંડળમાં રૂ. ૧૦૦૧ જેથી નાદર રકમ બરી પોતે ચેટન થએલા છે. ખડાયતા પરિવહના પ્રખર દ્વિમાયતી હોઈ, દરેક બેઠકમાં હાજરી આપે છે અને કેળવણીની ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ અને તેનો પ્રચાર જ્ઞાતિમાં બહોળા પ્રમાણમાં થાય, એ તેનુંથી કેળવણીની દિશામાં તેઓ ગુપ્ત બહીસો કર્યે જ નય છે.

સુરતી વીસા ખડાયતા વિદ્યોત્તેજક ફંડનો પાયો તેમને જ દાઢે નંખાયો, એમ કહીએ તો ચાલે. તેઓશ્રીએ તેમાં રૂ. ૧૬૦૧ જેવી ઉદાર રકમ બરવા ઉપરાંત સુરતના વિદ્યાર્થીઓ જે મેટ્રિક સુધી હવે પહોંચી શકે છે, તે તેમના જ સખાવતી હૃદયને આભારી છે. પ્રસ્તુત ફંડના પ્રમુખ તરીકે તેઓએ ફંડની કાર્યવાહી સુવ્યવસ્થિ થતપણે શોભાવેલી છે, તે તેના પ્રત્યેક વર્ષે મકટ થએલા વાર્ષિક અહેવાલપરથી જોઈ શકાય છે.

શ્રીમાન નાનુભાઈનું જીવન ધાર્મિક સંસ્કારોથી ઓતપોત છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયપરની તેમની સાત્ત્વિક અદ્ધા સ્તુતિપાત્ર

મણુચ. દર્શન સેવા ને ભક્તિભાવથી બરપૂર “અન્ય” જીવન કોને કહેવાય, તે જાણવું હોયતો શ્રીમાન નાનુભાઈના જીવનને જાણવું.

આપણા ઈષ્ટ દેવ શ્રી કોટયર્કજીના મંદિરની પુનરુદ્ધારક સમિતિના ચોતે વ્યવસ્થાપક મંડળના સભ્ય હોઈ, તેના બટોળમાં પણ રૂ. ૧૦૦૧ ભરેલા છે, તે ઉપરાંત ઇષ્ટદેવની આખા દિવસની સેવા ખાતે રૂ. ૫૦૦ આપ્યા છે.

શેઠ નાનુભાઈ સાચા જ્ઞાતિહિતચિંતક છે, તેમની કર્તવ્ય-પરાયણતા અન્ય બંધુઓને અનુકરણીય છે. તેમની સદાચારણ અને પરોપકારવૃત્તિ વંદનીય છે. ચોતે માયાજી હોઈ તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ તથા ઠરેલ ને શાંત પ્રકૃતિ પ્રશંસનીય છે. શ્રીમાન નાનુભાઈને જ્ઞાતિહિત માટે હજુ ઘણું ઘણું કરવાના કાંડ છે; પ્રભુ તે પૂરા પાડે, એટલું ઇચ્છી, તેમના વંશની વૃદ્ધિ ચાહી, આ સુન્દર સ્મરણો સમેટતા પહેલાં, તેમના જીવન સાથે આળાદ બંધબેસતા આવતા નીચેના સુભાષિતનું સ્મરણ થયા સિવાય રહેતું નથી :—

વદનં પ્રસાદ સદનં સદયં હૃદયં સુધામુચોવાચ : ।

કરણં પરોપકરણં યેષાં કેષાં ન તે વંદ્યા : ॥

કોઠારીપોળ (અંગપોળ) } મગનલાલ ચિમનલાલ દેસાઈ
અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

“ વાતો ” મારો મૂળ વિષય નથી કે એનો કું વ્યસની નથી; છતાં, કૂલમાંડવાની પાસે થઇને જઇએ, તો જેમ ફેરમ સ્પર્શ્યા સિવાય ન રહે, તેમ ‘કળિ’ના સામ્પ્રતયુગે જ્યાં વાતોની જ વસંતનાં સામ્રાજ્ય હોય, ત્યાં તેનાં આકર્ષણ થયા વિના કેમ રહે ?

એટલે વાર્તાસાહિત્યને તરછાડવા નેટલો નથી થઈ શક્યો અરસિક કે નથી કેળવી શક્યો સંયમ. પરિણામે, રસવૃત્તિને પોષક કાવ્યસાહિત્ય સાથે, વાર્તાવિષયનું જે વસ્તુ જડયું, એના આલેખનનો પ્રથમ પ્રયાસ, તે “ કળિયુગની વાતો. ”

નાયક-નાયિકાનાં મિલન, વિવાહવૃત્તિ, વિધ્નો, પરિણામે લગ્ન કે પશ્ચાત્તાપ: એ કોટિની, જયોજ્ઞા ધડાતી વાતોથી “ કળિયુગની વાતો ” નિરાળી છે; સાથી કે તેનું દ્રષ્ટિબિન્દુ સંસારમંડાલનું નથી, પણ મંડાયલા સંસાર પછીના જીવનસંભ્રામનું છે.

બધી વાતો મૌલિક છે. બીજી, ત્રીજી, ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી, દસમી ને બારમી એ વાતો, કેવળ “વાતો”જ નથી, પણ જીવતાં કે જીવીને કરમાયલાં જીવનની, સગી આંખે જોએલી કે અનુભવેલી સાથી ધટનાઓ છે. બાકીની વાતોમાં વ્યંગ, વિનોદ ને પ્રજોષ છે :

વિનોદી ઢબે ગોઠવાયલાં કમવાળી પ્રસ્તુત વાતો, રસજ્ઞ-વાચકોને રસશે, ખૂંચશે કે પચશે, તે તારવવાનું કામ માફ નથી-ન્યાયમિત્ર નિરીક્ષકોનું છે.

કેશવ હ. શેઠ

પહેલી પચ્ચીસી

૧

એ પ્રતિમા હતી.

નથી સમજી શકતો કે તે શાની હતી.
નથી કહી શકતો કે તે ક્યાં હતી.
નથી આલેખી શકતો કે તે કેની હતી.
સ્મરણ છે એટલું જ, કે તે પ્રતિમા હતી.

એની આસપાસ નાનકડી ફૂલવાડી હતી. બહાનુ
બધાય દિવસો તેને તાજ ને લીલી રાખતા. શિયાળો
તેમાં સુગન્ધ ભરતો; ઉન્હાળો તેમાં તેજ પૂરતો ; વર્ષા તેમાં
સૌન્દર્ય સિંચતી , ને એ સુગન્ધ, તેજ ને સૌન્દર્ય એ
અપરિચિત પ્રતિમાને સમર્પણ થતાં.

તે અહ્યુત પ્રતિમા, કૃષ્ણવાદીની મધ્યમાં વિરાજતી. વન્ધે ફવારો હતો. તેમાંથી અષ્ટપ્રહર સ્નેહની શેડયો ફૂટતી, ને શિકરશિકરે પવિત્રતા પથરાતી, પવિત્રતાના ખાતરમાંથી જ્ઞાનભક્તિના ફળમા ફૂટતા : એ સ્નેહ ને એ પવિત્રતા; એ જ્ઞાન ને એ ભક્તિ—સૌ પ્રતિમામાં જઈ સમાતાં.

ફવારાનાં અમૃત તેના હોજમાં ઝીલાતાં. રોજને રોજ, એ હોજ હતો, સર્વદમનના રમાડેલા સિંહો રમતા ને સીતાએ ઉછેરેલાં હરણાં ખેલતાં : કિમય એક આરે હોજમાંનાં અમૃત પીતાં.

કૃષ્ણવાદીની લતાલતાએ, ફલરવતાં મધુરવાં વિહરતાં. મધુરવાં મુખડે મુખડે વેદટંકાર થતો, ને ત્યાંનું સાદૈવ વાતાવરણ અહોનિરંતર પતિતપાવન રહેતું.

મધ્યાહ્ન તપી, રહામેથી સન્ધ્યા આથમી, ઉપા અહીંથી જ ઉગતી હોય એમ લાગતું.

પ્રત્યેક પ્રહરે અહીં શારદ-નારદની જ્ઞાન-ભક્તિના આવગૂંથી વેળું વાતી. સૂર્યોદયનાં કિરણ કિરણની કલા-લીલાએ ચેતન પ્રકટતાં, ને ચારુ ચન્દ્રોદયે, અમીસુધાની વૃષ્ટિ થતી ; અમૃતવર્ષણમાં એ પુણ્યપ્રતિમા અવગાહન કરતી.

અમન્ય, અહ્યુત, અનોખી એવી એ પ્રતિમા હતી.

૨

દેહીની દૃષ્ટિને તે જઈ ભાસતી, છતાં તેને જોનારનાં જીવન પુનર્જીવન પામતાં, ને પ્રાણે પ્રાણે પ્રેરણા પૂરાતી.

“કોની હશે એ પ્રતિમા ?” જાણુકા સારૂ - આ પામરે જીવ જીતાસુ બન્યો.

પાસે જ પર્ણદૃષ્ટિ હતી. ત્યાં જ્ઞાન-કર્મની ગગનચુમ્બિત ધૂણી ધખતી. અખંડ અહીં સાધુના અડીંગા હતા. તે પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન ને સાયંકાળે, પ્રતિમાને ધૂપ, દીપ ને નૈવેદ્ય ધરતો. ને કેવડકાંડે તેનાં પૂજન કરી, પોતે પ્રસન્નમન પ્રસાદ રહેતો, એમ વિશ્વકલ્યાણ સધાતાં.

મેંય ત્યાં પહોંચી વાળી. મળે તે પ્રસાદ આરોગ્યને પાવન થતો.

“એમ ક્યાં સુધી ?” કોણ જાણે.

જો પ્રાણ્યંત્રામ ને એ પવિત્ર પાતાવરણુ ને એથીય અટકેરી આકર્ષક પેહી પ્રતિમામાં રસતરભોજ થતો, ભાનભૂત્યો હો, સાધુના એકતારાને છેડતો. છેડતો ને એના ઝગુઝગુટથી અંતરમાં કોઈ અનનુભૂત આલાપ ધંટાતો.

નિકટમાં નહાતું ઝરણું ઝરતું. ત્યાં પાળ બાંધી, તૃષાતુર થાઈ ત્યારે તેમાંથી જળપાન કરતો.

પરાગભર્યો અણુદીઠ અનિલ વહેતો ને ફલવાડીનાં ફલ મારી પથારીએ વેરતો. “હા.....થ” કહી તેને દેડે આંપતો; ને આમ અંતરિયાળ, ઘરખાર બૂલી, રમતીઆળ બની, કષ્ટેકષ્ટે નવીનવી રમણીયતામાં રમણ કરતો.

પણ પુણ્ય પરવાયાં હશે !

આજે મ્હારી વર્ષગાંઠ હતી. પ્હરોડિયે ઉડ્યા. પ્રાતઃ-સ્નાન કર્યું ને સાધુના એકતારાને ઊડવા જતાં જ એનો તાર તૂટ્યો ! બહુાય કીધા નિષ્ણ પ્રયાસ, પણ ન સધાયો તાર કે ન સુણ્યામાં ફરી સંગીત !

અકળાયલો જીવ જળપાન કરવા દેડ્યો; પણ પાળે બંધામલું ઝરણુજળ તો મન્ધાઈ ઉઠ્યું હતું !

ગૂંચવાયલું મગજ હળવું થશે—માની પુણ્યોની ખુશ્ખોલેલા લલચાયો; ત્યાંય હતાશ થયો. ચિત્તડે ચંપાયલાં એ સુકોમળ કુસુમ કરમાઈ ગયાં હતાં !

“વર્ષગાંઠના ઉમતા મુદ્દર્તે જ આવા અપશુકન !” આદ્રમા કહળી ઉઠ્યો.

ગુલાબી પ્હરોડિયે બર્યાસંસારમાં કેવળ કલ્લોલ હતો, ત્યારે હું જ એકલો ઉલૂક જેવો જીવ બાળતો જોઈ, દિશાએ મને હસી રહી હોય એમ લાગતું.

“પ્રતિમાનો કાપ હશે ?” શૂન્ય હૃદયમાં વ્યાપતા અન્ધકારદળેથી ઉઠતો તરંગ ઉઝળ્યો.

“ પ્રતિમા કાપે જ શાની ! ” તરંગ ઉછળ્યો તેવો જ ચીરમી ગયો.

“ ત્યારે બન્યું છે શું ? ” હુદ્દિને કશી જ સૂઝ ન પડી. આંખોની પાંખા આકાશગમ તદાકાર થઈ. તેણે આણું-થેડું અમૃતચાંચડિયું આલેખ્યું. ક્ષણ જમડીને નબોમંડળમાં લપ્પાતા વિઘ્ન તેજ જેવુંએક ઉજ્જવલ રશ્મિ દીઠું; તે દીઠું ન દીઠું ને ક્યાંય વિલીન થયું; તથાપિ તેણે મારો પંથ ઉગ્મળ્યો. મને સૂઝ્યું:- “ લાવને એ સાધુને જ પૂછી લઉં.”

પગલાં પર્ણકૂટિ બણી વાળ્યાં. હમણાં જ સાધુ સમાધિમુક્ત થતા હતા. સૂર્યોદયે ઉઘડતી પદ્મ-પાંખડી પેઠે તેમની ખીડાયલી આંખડી હમણાં જ ઉઘડી-ઉઘડતી હતી.

આ પામર પ્રાણીની આતકદષ્ટિએ, અંતર બરીબરીને, સંતની અમીદષ્ટિનું પાન ઠર્યું. દેહે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કીધા. પ્રાણપંજેડએ સંતના મહાપ્રાણનાં માનસિક પૂજન કીધાં; અને ફેવું એમનું તપોગળ ! સંતજી જીવનજીગ્રાસા સહસા જ કળી ગયા.

“ શું બન્યું છે બુવાન ? ” ગેખી ઢોહ પડછન્દવા જેવો સાધુમુખથી શબ્દટંકાર થયો. મને બગ મળ્યું. એ પ્રયત્ને જ પ્રતિમા વિષે-કેવળ પ્રતિમા વિષે જ-ગૃચ્છા કરી શક્યો; ખીલું તો કશું જ ન પૂછાયું.

સાંભળીને સન્તે સદજ સ્મીત કર્યું. અવાજ એમ કેટલીય દણે વીતી, ને પરાગ પમરાવતી શીતળ એક સમીરલહરી અંગસ્પર્શન કરીને વહી ગઇ, ત્યારે પાછો હું સ્વસ્થ થયો. એકનો એક પ્રશ્ન પુનઃ મેં સાધુ સમક્ષ ધર્યો, ત્યારે સંતે પૂછ્યું:—

“આજે તો ત્હારી વર્ષગાંઠ છે ને ?”

“હા” કોઇ બહાલા સુહૃદ સાથે ખુલા દિલે વાત થાય. એમ લોહયુગ્મકવત્ સાધુ પ્રત્યે વાત કરવા હું આકર્ષાયા:

“કરવા નીકળ્યો હતો. શરતા શરતા ચરણુ અહીં આવી ચડ્યા. જગત્ની વિશ્રાન્તિનું શાંત એકાન્ત આ સ્થળ, જીવનભરમાં આજે જ નિરણું છું. લાગ્યું કે અહીંજ દિવ્ય આનંદમાં નિમજ્જન થશે—”

“દિવ્ય આનંદમાં નિમજ્જન ?” કોઇ અગમ્ય ગુહામાંથી પડેલો પડથો બીતરને ભેટી ક્યાંય વિલીન થયો : રૂપાના યાળમાં મોતી વેરાતાં હોય એમ દિગ્ગન્તમાંથી અદ્રહાસ્ય થયું. હું ઝંખવાણો પડ્યો.

“જાનપિપાસુ છે, નહિ ?” સંતે પૂછ્યું.

“ઈંગ્લિશ-ગુજરાતીનો પીઠ અભ્યાસક ગણાકે” છું. વણાય મંથોને મારા કીધા, છતાં-છતાં, હૃદયના શાન્ત જીવનના ઉજ્જવળ અભિલાષ તો—”

“કેટલાયું વર્ષ બેઠું?” વચમાં જ સાધુનો બુલબુલ બોલ પડ્યો. મેં વર્ષાંક કહ્યો.

“કર્મને ચોપડે શું શું જમે મંડાવ્યું?” પાછો ચુન્દર છતાં મર્મવેધી સરોદ સર્વે. હું અવાડ રહ્યો. પુનઃ પ્રશ્ન થયો :—

“દીઠા છે પુસ્તકીઆ કિટક?”

મને તન્મર આવી. અન્ધકાર અનુભવતાં મારાં આંસુ-બીનાં લોચન સાધુએ દયાવ્યાં ન હત, તો પવન તોફાને દળી પડતી કદળી પેઠે પડી ગયો હત. કર્મકંડળમાંથી ગંગાજળ છાંટી સંતે મને સ્વસ્થ કર્યો ને ચક્ષુ ખુલ્યાં.

વિરાટ સ્વરૂપનાં દર્શનાર્થે શ્રી કૃષ્ણે પાર્થને સૂક્ષ્મ ચક્ષુ દીધાં હતાં ન? મને પછી જ માલમ પડ્યું, કે લોચન દાયતા સંતે રથૂળ પડળને સ્થાને સૂક્ષ્મ કીકી ગોઠવી હતી : કેટલા એ દયાળુ !

અને કેવો જમ ! માનતો હતો કે પૃથ્વીના અવતારી મહાત્મનની એ પ્રતિમા હશે; પણ હવે જ જોઇ શક્યો, કે એ તો મારા-તમારા સરખા મનુષ્યાત્મનની જ સંયુક્ત એક પ્રતિમા હતી !

“શું વિચારે છે, બેટા ?” કહીને સાધુએ પ્રતિમા ભણી મારૂં ધ્યાન બેંચ્યું. ત્યાં દષ્ટિપાત થતાં હું તાણુજ થયો.

સુખથી સહસા જ રાખેા સરકી પડયા :-“ અહો ! પંદરમે વર્ષે ધર્માધિકારી થએલો આ તો જહોન ડી. મેડીસાઇ !! ફર્ડિનાન્ડને રાજ્યખટપટમાં હંશાવનાર ! જે બર્યોવનકાળે તો “ દશમે લિયો ” ઉપનામથી પોપ ધર્માધ્યક્ષનું મહાન પદ પામ્યો હતો ! એના પંદરમા વર્ષનું ધર્માધિકારી તરીકેનું કેવું યશોજ્જવલ આત્મસ્વરૂપ !! ”

“ ને તું એનાથી મોટી વયનો છે, નહિ ? સુશ્રાવશે તદ્વારા વલ્લા જીવનનું જમા પાસુ ? ”

“ જીવનનું જમા પાસુ ? ” સંતનો પ્રશ્નપડ્યો અંતરના જેખી નાદ સાથે ધુંટાઇને વારંવાર મારા બર્થ બૂનપૂર્વ જીવનની યાદ આપવા લાગ્યો. શો ઉત્તર દઈ ? શરમાયો : સંકેચનો માર્યો નીચું જોતો હતો, એવામાં તો પ્રકાશનું એક કિરણ સંસુખ થઇને પસાર થયું, ને સદસા જ નેત્રા પેલી પ્રતિમા તરફ દગ્યાં; ત્યાં મેં શું દીધું !

૩

ધુંડી ધુંડીને ગળે ઉતારેલા ફેન્ય ઇતિહાસનું એક જ્વલંત પાત્ર ! મેડિસાઇની આકૃતિ તો હવે દયાંય અલોપ થયલી લાગી. મેં જોયું કે પ્રતિમામાં, ફેન્ય પ્રજ્ઞમાં સંવર્તિત મ ગણાયલો એ પેરફલ હતો : જોણે પોતાની સોળ વર્ષની વયે અમૃદય અંથ લખ્યો હતો. !

“શું વિચારે છે, યુવાન ?” સન્તનો સુકોમળ પ્રભ પણ હવે વજ્ર સમે લાગવા માંડ્યો. પંદર-સોળ વર્ષના ક્યાં એ પૂજ્ય આત્મનો ને ક્યાં હું એમનાથી ઉમરે મોટો પણ દેવાળિયો દેહી !!

“પ્રતિમાને પૂરી જ પિછાનથી છે ને ? અથ નૌજ્વાન ! આમ જો ; ગજરાતો નાઃ વાર, શ્રીસનો ઇતિહાસ તો વાચ્યો છે ને ? આલેખ એ પ્રતિમામાં પ્રાચીન શ્રીસનો ગૌરવાન્વિત આત્મા”

મેં જોયું કે પ્રાચીન શ્રીસનો મશહર ઇતિહાસવેત્તા હતો એ. જે સત્તરમે વર્ષે તો વડોલ થયો હતો, એ જ એ શ્રીચંદ્ર !

“અને આટલી ઉમરે તું ?”

“હું ? પ્રભો ! પૂછશો જ ના. હવે હું મુઝાઉં છું; નથી સહન થતું; દીક્ષા-દી.....”

“ખામોશ; ખચ્ચા ! ગળગળો ન થા. દીક્ષા તો પ્રતિમાદારા જ પમાશે-જો પાવતા હશે તો. નમ્મર કરઃ હવે શું નિરખાય છે પ્રતિમામાં ?”

“કલાપી આ તો !” સહસા જ મારાથી ચીસ પડાઈ ગઈ. અઢારમે વર્ષે તો એ સ્નેહી કવિએ કેવો સુંદર કારમી-રનો પ્રવાસ લાવ્યો હતો ! જેનો ઇબ્નીસમેં વર્ષે તો દહેલસર્ગ થયો. દરમિયાન ‘કેદારવ’ ઉપરાંત ખંડકાંબ,

વાતી. પત્રો ને સંવાદો આદિનું કટલુંય સાચત સાહિત્ય ગુજ્જર દેવીને ચરણે ધર્યું હતું !

“ ને એ તેની પહેલી જ પચ્ચીસી હતી, નહિ? જન્મીને આઠસા જીવનમાં એકનાં પણ આંસુ ચૂંચ્યાં છે ત્હે? પ્રતિમાને આલેખવી હતી તો અધૂરી છે. બે આંખે ‘કટકટલું’ નિહાળીશ? નીજવાન ! જોવાય તો જોઈ શકાયેજના મહાન ચોદા હાનિઆલને; જેણે પચ્ચીસમે વર્ષે જ સમસ્ત ઇલાલીને સર કર્યું હતું; અને નિરખી ને પેલા વીર નેપોલિયનને; જેનું એટલી જ વયમાં જગતભરમાં નાશાંકિત નામ થયું હતું; સિદ્ધરનો યશોજન્મવક્ત્ર આત્મા તારી આંખોને આંજી નાખતો ન હોય, તો કર એનાં પચ્ચીસમા વર્ષની પ્રતિકૃતિનાં નિદર્શન; જ્યારે એણે ઇરાનના ખળવાન રાજ્યને તારાજ કર્યું હતું. તુર્કરાજ્યને પરાજય કરનાર જો પેલો ડોન જહોન; એનાંયે પહેલી પચ્ચીસીના જીવનની આકૃતિ આલેખાય છે ને ?”

“ પ્રભો ! ત્યારે લોક પોતાના જીવનની પહેલી પચ્ચીસીને ‘ગદ્દાપચ્ચીસી’ કહી શા સાફ અવગણ્યતા હશે ?”

“ પૂછ ત્હારા અંતરને: તું શા સાફ અવગણ્યતા કરી રહ્યો છે? અંતઃકરણ તને અવાજ સંભળાવશે, કે પહેલી પચ્ચીસીનો એ અણહોળાયેલો શક્તિધોષ વેકરી

નાખવા જેવો નથી. જમાનાને વશ ન થવાય, તો એ જ પચ્ચીસીવડે નવો જમાનો જન્મવાય છે. જવાન! મહાન કાર્યોનાં મંગળાચરણુ એ જ પચ્ચીસીથી મંડાયાં નથી શું?”

“ પણ ઉધડે છે, પ્રભો ! ”

“ ને અવણેન્દ્રિયનેય ઉધાડી રાખ: જો; પ્રતિમાનો પચ્ચાડેથી શું સાંભળાય છે ? ”

પ્રભુના આદેશસરણું મેં સાંભળ્યું આ સુત:—

“ The History of Heroes is the History of youth; almost everything that is great has been done by youth.”

“ ખરું છે એ; સ્વામી ! પણ મ્હારી પચ્ચીસી તો પસાર થઈ ગઈ; હવે—”

“ જાગ્યા ત્યારથી રહવાર: હજીયે મોડું નથી થયું. પરબવમાં આદરેલાં અધૂરાં, પૂરાં કરવા તારા આ ભવે અવતાર છે, તે તત્વ જૂલો ન જા; ધરજ અદા કર ને ધરજમુક્ત થા. ”

“ આનન્દ વિશ્વાસમાં દેવાયલું મનમઠ્ઠ કુદઠા જીદી જ દિશાએ ભરે છે; પુરુષાર્થ ને પરાક્રમ માટે ત્યાં ચાલતું હોયું કે નથી જોતો દિગ્ભત ”

“ સાથી કે કિંમતની તને કિંમત નથી. કેવળ પરા-
વલંબન; કેવળ સંકુચિત દષ્ટિ—” કહીને સતે સ્મીતહાસ્ય
કર્યું. પાંછા બોલ્યા:—“અગ્રેજી-ગુજરાતી સાહિત્યના પીઠ
અભ્યાસક્રમે હતાશ ચતુઃ છાત્રે ?”

“ જવા હો એ ઉપાલંબો; પ્રભો ! વ્યંગથી અંગ
વ્યથણી ઉઠે છે. પાણીમાં પડ્યાં છે મ્હારાં વર્ષો ને વાચન;
હવે તો બતાવો એ દિશાએ દોરાવાનું રથું. ”

“ હમણાં જ કણ્ઠ કે સંકુચિતવૃત્તિ અને પરાવલંબનની
દ્રષ્ટિ દૂર થવી જાઈએ; બેટા ! પરાયા તમ્બુરાવંદ એકાકી
આનન્દ મેળવવા જતાં પરિણામે તાર તૂટે, ફરી તે સન્ધાય ના:
ને સંગીતનો આનન્દ લેવાય ના ; સ્વચ્છન્દે વહેતા જળ-
ઝરણાની આડે પાળ બાંધી એ નિર્મળ નીરનાં બંધિયાર
પાણી બનાવીએ તો ગન્ધાદ ઉઠે જ ને ? સદજ પ્રાપ્ત થતાં
કુદરતી પુષ્પોની ખુશબો લેતાં ન આવડે, તો એ
વિલાવાનાં જ : મુમુક્ષુ માનવી ! કાંઈ સમજાય છે ? જ્ઞાન,
સૌંદર્ય ને શક્તિને ખીલવાય ખરી, ચૂંધી ન નાંખાય; તેનો
લાભ ને દહાવ લેવાય ખરો; પણ તેની દુકાન ના મંડાય:
એ તો જેમ કૃષ્ણાર્પણ થાય તેમજ તેના ફારમ ફારતી
રહે. પુરુષાર્થવડે જ પુરુષ, પુરુષ બને છે ; પરાક્રમે જ
માનવદેહ દેવોત્તેય દુર્લભ બને છે—અને એને શું
સમારંભ ક્યારથી ? ”

“ જીવનની પહેલી પચ્ચીસીથી. ” આટલું બોલું છું. ત્યાં તો મલયના મિઠકા વાયુ વાયા ને અન્તરિક્ષથી પારિ-
ન્નતકની પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ. એ ધન્ય ક્ષણે જ સંગીતના સરોદ
સુણાયા:—

“ Nurture your mind with thoughts,
To believe in the heroic makes heroes ”

અને માનશે ? ઝરણાની પેલી પાળ તૂટી હતી
તેનાં બંધીઆર પાણી, ખળખળ અવાજે, મુશળધારે થતી
વર્ષાહેલીનાં પૂર જેવા પ્રચંડ પ્રવાહે મારા તરફ
ધસી આવતાં હતાં. ‘ એત, નહિ તો તણાશે ’ એવા ભય
ને બચકાર સાથે બેઠો હતો ત્યાંથી હું ઉઠ્યો અને, અરેરે!
મેં શું દીઠું ? શું સાંભળ્યું ! જોયો ચાર પાયાંનાં પર્યંક
ને સુણ્યા મધ્યરાત પછીના, ધડિયાળમાંના ત્રણ ટકોરા !
ત્યારે શું આ બધું સ્વપ્નમય જ હતું ! મમે તે હોય ; હજુય
ને હમેશને વારતે આટલું સ્મરણ તો જળવાઇ રહેશે, કે:—

“ To believe in the heroic makes heroes ”

સસ્તો પલંગ !

૧

આજે ધનતેરસ હતી. એટલે ચિનુ ને મણિ મળસુંઠિયાં, ને ન્દાઇ ઘોઇ વહેલાંવહેલાં પરવારી ગયાં.

ધનપૂજનનું મંગળ મુહૂર્ત પ્રભાતના પહોરમાં જ હતું; તેથી પૂજાના ઉપરાંત પંચામૃત, પુષ્પો ને ધૂપદીપાદિના આદિત્ય સાથે નૈવેદ્યના દૂધ-પૌંચા વગેરે વસ્તુઓ સ્વામીને તૈયાર કરી આપ્યા પછી, આંગણે રંગબેરંગી સાથિયા ને રંગોળ પૂરવાની તૈયારીઓ કરવામાં મણિ રોકાઇ.

ચિનુ સ્નાન કરીને પૂજા કરવા બેઠો. મણિ રંગોળ પૂરી પરવારી અને ચિનુએ કપુરાર્તિની ઘંટડી વગાડી.

યુગલે આરતિ લીધી. ભોચન ભરીભરીને છાત્રદેવનાં દર્શન કરીયાં, ને દૂધપૌંચા તથા પંચામૃતનો પ્રસાદ લઈ ખન્ને જાણુ પોતાને પાવન થયાં માનવા લાગ્યાં.

ધનપૂજન સમેટાયું. પૂજનમાં મૂઠાયલાં બાબાચાહી ને કલદાર નાણાંની સાથેનાં ઘરેણાંમાંથી મણિને પહેરવા ચોચ્ય હતી, તે ચિતુએ તેને આપ્યાં, ને તેણે પણ, તુજરીના મણુકા સાથે ગંઠાયલી હીરાકંઠી પહેરી.

“ પણ એકલી હીરાકંઠી જ કેમ ? વીંટી ક્યાં ગઈ ? ” મણિએ અધિરાઈ પતાવતાં ચિતુને પૂછ્યું.

ચિતુએ ઉંટો નિઃશ્વાસ નાખ્યો ને મણિ ન જાણે એમ આંખમાં આવેલાં ઝગઝગીયાંને તેણે સૂકવી નાખ્યાં.

ચિતુને નિરુત્તર રહેલો જોઈ મણિના મનમાં વધારે બાંધગદ થવા લાગી. ખાસ કરીને આજ સપરમે દહાડે અને તેય વળી પ્રભાતના પહોરમાં જ વીંટી ખાવાય, એ મેરાંથી કેમ ખમાય ! મણિએ વીંટી વિષે ફરીથી પૂછ્યું.

ચિતુને ખુલાસો કરવાનો અત્યારે વખત ન હતો, અથવા તેને એમ પણ લાગ્યું હોય કે પોતાની સુશીલ પત્નીનો સુખીઓ જીવ દુઃખમાં નાખવો એ હીક નથી. એટલે તેણે હાલ તો દૂંધામાં જ પતાવ્યું:—

“તું અમથી ઉંચો જીવ કરે છે; વીંટી નથી ખાવાઈ; એ રહી. એ વિષે આપણે રાતે નિરાંતે વાતો કરીશું.”

અને સમજાવવામાં પુરુષો કાંઈ ઝોછી કાબેલિયત વાપરે છે? બોળી મણિએ રાતની મુદતે મન વાળ્યું ને ગાળે પોતપોતાના કામમાં ગૂંથાયાં.

૨

ચિનુ દસ વાગે કંસાર જમીને ઑફિસમાં ગયા. માનીએ કે એ તો એના કામમાં પડયો. એટલે એને કશું ન સાંભરે, ને સાંભરે તો કદાચ ઝોછો જીવ બળે. પણ મણિ?

મણિને તો ઘેર જ આખો દિવસ માળવાનો હતો ને? એ તો હરતી જાય, ફરતી જાય અને ડગલે ને પગલે વીંટીવાળી વાત તેને માંભરતી જાય. કશું એન જ ન પડે. સહીપણીઓ મળવા આવે કે બહાર બેસવા બોલાવે, તો આજે સરીરે જરા ડીક નથી—કહીને એકલી પડી રહે. “વીંટીનું શું થયું હશે?” તેને તો એ જ સ્મરણ થતું હતું.

વેચવા જતાં બાગે જ વીંટીના પાંતરીસેકથી વધુ રૂપિયા ઉપજે. મણિનું દિલ દાઝતું હતું, તે વીંટીની

કિંમતથી નહિ, પણ એ ચીજ એને લગ્ન પ્રસંગે પ્રેમની બહીસ તરીકે મળેલી હતી, એટલા માટે તે બ્યાકુળ થતી હતી. ચિનુએ આપેલી એટ મણિએ ચિનુને જ વાપરવા આપી હતી અને તેમાં લમસ્નેહનું સંભારણું રહ્યું હતું. મણિને એટલા માટે આજ કદાપો થયાં કરતો.

એના કદાપાને બાણુનાર ચિનુ તો આંશિસે ગયો હતો, ને ઘરમાં મણિ સિવાય બીજું કોઈ હતું નહિ. સીડી ને બાંડી મણિ બીચારી એકલી વિભાસણુ થઈ કરતી.

મણિના ઘર સામે ઉંચી હવેલી હતી. તેના માલિકનેા ધનિક પુત્ર ચિનુનો 'મિત્ર' હતો. આજે તે જરૂમે ચડી સિગાર ફૂંકતો હતો ને બારી આગળ બેસી મણિ ચિંતાનુર અંદરે વિચાર કરતી હતી; એનો અંતરનો કદાપો, પેલી હવેલીના જરૂખામાંની વિકારી દ્રષ્ટિથી બરાબર નિરખી ચકાતો હતો.

૩

ચિનુ ગામડાનો રહીશ હતો અને ઘરનો સામાન્ય ગૃહસ્થ હતો. જન્મેવારની પરીક્ષાઓમાં નપામ થવાથી તે કંટાળ્યો ને એ મેટ્રિકેશન યુવક નોકરીની શોધમાં બળ્યો.

અમદાવાદના એક વર્તમાનપત્રની આદિસમાં પ્રકરિતરની જગા ખાલી હતી. ત્યાં છેલ્લા છ મહિનાથી પચીસ રૂપિયાને દરમાયે તે જોડાયેા હતો.

પચીસ રૂપિયાના દરમાયામાં જે જણનું ભોજનખર્ચ, કપડાંલતાં, સાબુ દીપો ને હજમત વગેરેનું પરચુરણ ખર્ચ, આઠ રૂપિયા મકાનભાડું ને અણુધાર્યા આવી ચડતા મહેમાનોની માટવાશ : બધું નિભાવવાનું.

મણિ ખાનદાન કુટુંબની દીકરી હતી. તે ઝાઝું બહેણી તો ન હતી, પણ તેવડથી ઘર કેમ ચલાવવું, તે એ સારી રીતે સમજતી ને શીયળ, સુધડતા ને. સાદાખથી ઘર કેમ દીપાવવું એતું તેને ગળથુથીમાંથી જ જાત મળ્યું હતું. એવી બહી પત્ની મળવા માટે ચિતુ પોતાને બાગ્યશાળી માનતો.

ચિતુ કાંઈક સાહિત્ય અને સંગીતનો રસિયો હતો. ઘણીવાર એ ગામઠી યુગલ, રાત્રે વાળુવાગીથી પરવાર્ધ પછી પોતાની નાનકડી અગાસીમાં બેસતું ને સાહિત્ય સંગીતના નિર્ભળ વિનોદવંદે કધુતાયુક્ત સામાન્ય રિચ્છિમાંય પરમ પ્રજુના અનુભવતું.

જે પુરતી સંભાળ નથી લેવાતી, તેા ધનિકોના દીકરા રખડેલ કે કંપડેલ ખની બચ છે. પોતાના ઘર સામેની

હવેલીવાળા શેઠ ધનગોપાળનો દીકરો પણ સદાય એક-
આરામમાં કણકો પસાર કરતો. ખાવું, ખેલવું ને ખપી
જવું એ તેના જીવનનો મુદ્રાલેખ હતો.

તેને ચિનુના સંગીતે આકર્ષ્યો. પાતે સાખપડોશી
હતો, એટલે કમેકમે પગપેસારો કરવામાં ઝાઝો વખત
ન ગયો.

ધનગોપાળ શેઠનો દીકરો ચંપકને ચિનુ મિત્રો થયા.
એટલે અવારનવાર ચંપકને ત્યાં ચિનુ પણ જતો આવતો
થયો. ચંપકના ભભકભયાં ફાદો મકાનનો ડહોરો જોઈને
કાઠીકાઈવાર ચિનુને પાતાની પાસર અવસ્થાપર દયા
છૂટતી ને આ જીવન, વેતરું કરી, આયુ ખૂટે ખપી જવા
સારૂ સરળયું હોય એમ માની બ્રહ્માંડનો નિઃશ્વાસ નાખતો.

આ તરફ ચંપકની નજર જગડવા માંડી હતી. શુદ્ધ
મણિરૂપ મણિ માટે તેની દ્રષ્ટિમાં વિકાર ભરાવા માંડ્યો
હતો. પણ અદ્યાપિપર્યંત તેના સંધ્યા નાટારંગ નિષ્ણ
નિવડવા હતા. એવો શો ઘાટ રચવો, કે મણિ સાથે મજા
લાંડાય, એના તેને હમેશાં તર્કવિતર્ક થયાં કરતા હતા.

આ તરફ, “ એવું શું કરવું, કે હું પણ ચંપક
પેઠે, થોડી થોડી પણ મુખસાબળી બોગવતો થાઉં ? ”
એવા તરંગો ચિનુને ઉદ્ભવતા હતા. પરિણામે એવો પ્રસંગ
પણ આવી પહોંચ્યો.

૪

શુક્રવારે માસિક પગાર ચએલો, એટલે ચિનુનું મજતું તર હતું. સાંજે સાડાપાંચ વાગે તે ઑશિસમાંથી છૂટયો, કે તરત મુજરીમાં ગયો. ત્યાં, વપરાયલી તરફતરફવાર ચીન્મે સસ્તી કિંમતે વેચાતી હતી. એમાંથી તેણે સિંગલ સિંગ-વાળો એક પલંગ, ફક્ત આઠ રૂપિયામાં ખરીદ્યો.

જન્મારામાં પહેલીવાર સિંગવાળા પલંગમાં આવડી ચમન થશે, એ આવનાથી ચિનુની બહેન બહેન જાતી ટુલવા કાગી ને દરખાતે દેંડે પલંગ લઈને તે ઘેર આવ્યો.

પલંગ દેખીને મણિ તો આવી જ જતી મઠ. પોતાને ગરીબ ઘેર વળી પલંગ જો ? રૂપિયા-ચપાઈપિયાની પાટી ને ત્રણેક રૂપિયાનાં ખાટલો હત, તો એનાથી ઉંચક આવત ? તાલેવાન ચાંદીનાં વાસણમાં જમે ને સામાન્ય લોક કલાકા કરેલાં પીત્તળનાં વાસણમાં જમે, તેમાં સ્વાદ શું જુદો જુદો આવતો હશે ? એ તો મનનાં કારણ છે. આમ-વિચાર કરીને મણિએ પૂછ્યું—“ નાથ ! આપણને પલંગ જાગશે ? ”

“ જાગશે; ને મારી મણિ મહીં વિરાગશે ત્યારે તો એની શોભા એર—”

“ જાવ, તમે તો ટીખળી જ રહ્યા. ” આમ પ્રશ્ન-વિનોદમાં પલંગની પધરામણી થઈ ચૂકી.

૫

ત્રીજા દિવસે રવિવાર આવ્યો. રવિવાર એટલે રંગનો વાર. રંગને દિવસે ચંપકના ત્રણ-ચાર કલાકના અડિંગા ચિતુને ત્યાં હોય જ. સવારમાં આ પીને છાપું વાગવા નિમિત્તે ચંપક ચિતુને ત્યાં આવ્યો ને પલંગ જોઈ તે તાબુગ થયો. તે સાથે જ તેના મલિનજાવની આશાની ચિત્તુગારી પ્રજ્વલિ પણ થઈ. ચિતુને સંકટમણમાં લઈ મણિને સ્વાધીન કરવાનો દાવ હવે હાથ આવશે એવી ઘાનતે તેણે ચિતુના વિશ્વાસુ પણ અનુભવહીન હૃદયમાં ઝીણું ઝેર રેડવા માંડ્યું. ઉભય વચ્ચે થએલા વાર્તાલાપનો સારાંશ આ પ્રમાણે :—

“ પલંગ મહુ સસ્તામાં મળ્યો; બાકી રિખંચાણો પલંગ બાળ્યે જ પાંતરીસ-ચાળીસથી એણે મળે. ”

ચંપકના રાખેલા સાંભળી ચિતુનાં દેહસાં ફૂલવા લાગ્યાં. ચંપકે આચળ ચલાવ્યું :—

“ પણ ગધેડાપર બાંજાડી નહિ ચોળે, સમબ્યા ચિતુભાઈ ? પલંગ લાગ્યા છે, તો મેગેમેન્કે એક સારી શેતરંજ ખરીદો. શેતરંજ પલંગની પાસે પથરાયલી જ રહેવી જોઈએ. મારે ત્યાં નથી જોતા ? ”

“ તમારા કાંઈ વાદ થાય, ચંપકભાઈ ? ” મણિએ નિખાલસ દિલથી સ્વસ્થિતિમાં સંતોષ દર્શાવતાં કહ્યું; પણ મણિ પોતાની કને વાત કરે, એથી ચંપકને મન તો કંઈનું કંઈ થઈ ગયું, “ દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ ” એ નિયમે ચંપકના ચિત્તમાં જૂદી જ તરેહની ચમત્કૃતિ હવે ચમકવા લાગી. તેણે હસતે મુખે ને મણિ સામે તીરછી મીઠ માંડતાં કહ્યું:-

“ એમાં વાદ જેવું કશું જ નથી. મારે ત્યાં ગાલીચા હોય, તો તમે શેતરંજીમાંથીયે ગયાં ? ”

“ ચંપક ખરું કહે છે ! મારા એ દોસ્ત જેવા તાલેવાન મિત્રો આવે, તેમને કંઈ કાચળો કે તાપડું પાથરીને બેસાડાય ? ”

મણિનો પીપુડીનો અવાજ કયાંય લોપાઈ ગયો ને ચમારમાંથી પલંગ ખરીદતાં બચેલા સત્તર રૂપિયામાંથી છ રૂપિયાની લાંબા-પહોળા પંનાની શેતરંજી રૂચિવારે જ ચિનું ખરીદી લાવ્યો.

તે પાંચ્યા પછી પલંગને શેતરંજીવડે પોતાની નાનકડી મેડી કેવી મનોહર લાગે છે, તે જોવા-વિચારવામાં, નહિ નહિ તોય અડધો કલાક ચિનુંએ વિતાવ્યો હશે !

એ જ રાતે ચિનું અમરચો બેસવા સારૂ ચંપકને ત્યાં

મથે. તેણે શેતરંજી ખરીદાની વાત કરી. ચંપક રાજી થયો ને ધામે રહીને સુદાસર વાત છેડી:—

“ ચિનુ, પલંગ છે તો મઝાનો; પણ લાકડું જરા જૂનું લાગે છે. જો, બબ્બરમાં ફ્રેન્ચ-પોલિશ મળે છે, ને જે ચાર આનાના સેન્ડપેપર ખરીદવા; જો રેતિયા કામગથી પ્રથમ પલંગના દરેક ભાગને ઘસીને સાફ કર્યો હોય ને પછી તેનાપર જો ફ્રેન્ચ-પોલિશ લગાડાય, તો પલંગ ખાસ્સો પચાસ રૂપિયાનો બને. ”

ચિનુને હવે જોઈ જ પલંગ વેચવા જવો હતો; છતાંય તેણે દોસ્તદારની સલાહને પડતા પહેલાં ઝીલી લીધી; કેમકે “ એમાં ઝાઝા ખર્ચનો સવાલ નથી ” એવી ચંપકના દલીલ તેને મીઠી મધ લાગી હતી. ખીજો દિવસે સવા રૂપિયામાં બેય વાનાં ખરીદાયાં.

પોલિશનું કાર્ય મજિના કામળ હાથને સોંપાયું. પતિપરાયણ પાંચત્ર ગુજરાતણુ! એનો જોટો જગતબરમાં મળવો સુસ્કેલ છે. પલંગને ચળકતો બનાવવા પાછળ મજિએ ચંપકગી જેવી આંગળીઓનાં ટેરવાં રાતાંચોળ કરી નાખ્યાં; પણ જુગ્મવાન પતિ હોય તો જ તેની કદર જુગ્મય ને ? પલંગ દીવામાં કેવો ચળકે છે, તે જોવા સાફ ચંપક રાતે ચિનુને ત્યાં આવ્યો ને છાતી કહાડીને, ચિનુને

ખમે હાથ ટેકવી ચંપક બોલ્યો:—“કમ ચિત્તુ ! આ શેખા કાની સલાહને આભારી છે ? ”

ચંપકના આભાર (!) ના કારથી ચંપાયલા ચિત્તુએ એનો પ્રત્યુત્તર મિટા હાથમાં જ આપી દીધો.

૬

એ વાતને અહવયુગિયું વીત્યું: પછી આસો વદ એકાદસી આવી. વદ એકાદસી એટલે દીવાળીના પગરજીનો માનીતો દિવસ. પોતે આ વર્ષની દીવાળીમાં કેવા રંગરાગ ઉઘાડવાનો છે, એ વિષે ઉંચી જાનીમાં ચંપક ચિત્તુ આગળ વાત કરી રહ્યો હતો અને તે સાથે જ ચિત્તુને કળવિકળથી હસાવી રહ્યો હતો કે “પલંગની જ પાસે નાનકડું રાઉંડટેબલ હોય, તો તેનાપર સુંદર લેમ્પ સળગતું રહે ને પલંગમાં પડ્યા પડ્યા નિગંતે વંચાય: વળી ટેબલકલ્લેય હોય તો સોનાથી પીળું શું ? ટેબલકલ્લેયપર ચિનાઈ તાસક હોય ને તેમાં પાન-સોપારી પડ્યાં હોય: કને જ એકાદ બે ખુરસી પડી હોય ! પછી કશું બાકી ન રહ્યું ; અને આ સઘળી ઉજુપો પૂરવા સાર એકાદ માસનો જ પગાર ખર્ચવાનો છે; પણ એટલાવડે તારું દિવાનખાનું કેવું દીપી ઉઠશે, તેનો ખ્યાલ તને હમણું ન આવે. હવે દીવાળી દુંદડી આવી. મારા

એવા દોસ્તોને વ્હાપાણી પુરતાય નોતરીશ કે નહિ ? હવે પક્ષંગ વસાવ્યા પછી બોંયપર બેસાડાશે ? એમ કરે તો મારે શરમાવું પડે.”

પત્નું. આઠ રૂપિયાના સસ્તો પક્ષંગ પાછળનો મોંઘો પરિવાર ચિનુને વસાવવો પડ્યો. પરિણામે શેતરંજી, ફ્રેંચ-પોલિશ, ટેબલ, ટેબલક્લૉથ, ચિનાઇ તાસક, બાડા કાચના ઝોળા સાથેનું ટેબલ લેમ્પ, પા કબૂત ખુરસીઓ અને એનું એનું ખરીદતાં તેનો પૂરા માસનો પગાર ખચાઈ ગયો.

૭

ઘરમાં સવાદસ આનાની સિલિક દત્તી ને દીવાળી માથાપર ઝાઝમતી હતી. ચિનુ હવે ખરેખરી સંકટામણ્યમાં આવ્યો. ચંપક રિશ્તિ કળી મથો ને ઠાવકા દિલે તેને આશ્વાસન આપ્યું.

પણ લૂખા આશ્વાસનથી ઘરમાં થોડા જ પેસા આવવાના હતા ! ચિનુએ પચીસેક રૂપયા ઉઝીના માગ્યા. ભીડ વખતે મિત્ર, મિત્રની મદદ માત્રે એમાં સંકાચ શાનો ? પણ એ તો ઉભય વ્યક્તિઓ મિત્ર હોય ત્યારે એમ અને : અહીં તો મણિ ખાતર મેત્રી મંધાવલી હતી ! ચંપકે હવે પેતાનો મૂળ દાવપેચ લગાવ્યો :—

“મારા બાપુ દીવાળીના ટાંકણામાં જો જાણે તો મારી ધૂળ કઢાડી નાખે. અમારો કુળાચાર જ એવો છે કે આ પર્વમાં કોઈને પાછ સરખી ઉછીની ન અપાય.”

સાંભળીને ચિત્તુ ચોબિલો પડી ગયો. તેની વિચારમગ્ન દૃષ્ટિ પોતાની આંગળી ઉપર પડી. “મને અવેજમાં મૂકાને” એવું જાણે આંગળીપરની વીંટીમાંનું નંબ ચળકતી આંખ ચિત્તુને કહી રહ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. આખરે વીંટી અવેજમાં મૂકી, ચિત્તુ વીસ રૂપિયા ચંપક પાસેથી મેળવી શક્યો.

૮

ધનતેરસનો સાયંકાળ વીલ્યો તે રાત પડી આશિસના કામના કળાણુને લીધે ચિત્તુ આજે રોજ કરતાં દોઢ કલાક મોટો આવ્યો હતો. તે આવ્યો ત્યારે ટુંટિયું વાળીને, મ્લાન વદને મણિ ઘરમાં બેસી રહી હતી. ચિત્તુ તેનો ઉદાસ ચહેરો સમજી ગયો. એટલે જાણીને જ કશી પડપૂછ ન કરી.

ચિત્તુ એવી અટકળ કરતો હતો કે વીંટીના કારણે મણિ ચિંતાનુર દેખાતી હશે ; પણ તે અટકળ ખોટી હતી.

જમી પરવારીને જન્મે મેડીએ ચડ્યાં. ક્ષણોપરંત બેમાંથી કાંઈ કાંઈ બોલે કે ચાલે ! છેવટ ચિત્તુથી ના

રહેવાયું. તેણે વાતચીત શરૂ થાય એ ઉદ્દેશથી આરંભ કર્યો ને આરંભમાં ચંપકને જ સંભાર્યો. ચિનુ બોલ્યો :—

“ કેમ આજ ચંપક ન આવ્યો ? ” એટલા શબ્દો જ મણિ માટે પૂરતા હતા. પવનથી લગાર ઠંડા પડેલા અંગાર ફેરાસીન ઢળવાથી જેમ બમ્બડી ઉઠે છે, તેમ મણિના અંગે ધૂંધવાઈ રહેલો ચંપક પ્રત્યેના ક્રોધાનળ બમ્બડી ઉઠ્યો. ઝંછેડાયેલી સિંહણ પંડે તે તડૂપી ઉઠી :—

“ મુઓ તમારો ચંપક : તમને તે ચયું છે શું ? એના વના તો દેશદેશ જ નથી સૂઝતી. હ્યો આ તમારી વીંટી.”

ઝોટીમાંથી કાઢીને મણિએ પેલી વીંટી ચિનુના હાથમાં મૂકી. ચિનુને આમાંનું કંઈ જ ન સમજાયું. ચંપક માટે આવા શબ્દો શા ? વીંટી તેની કનેથી મણિ પાસે શી રીતે આવી ? વગેરે વિચારવખળમાં ચિનુ દૂધકાં આવા લાગ્યો.

ઓહહ બહુ ભારે હોય છે. તે રીતે છેવટ સહજવારમાં. મણિ આખરે વિશુદ્ધ ગુજરાતણુ હતી, પવિત્ર આર્યરમણી હતી. તેનાથી ચિનુને ચિંતામ્મસ્ત ન રખાયો. એણે જ દૂંડામાં અપશુકનીઆળ ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો :—

“દીવા વખતે ચંપક તમારું નામ લેતો ધરમાં ધુસ્યો. તેના ચાળાચટકા મને સમજાઈ ગયા. મેં ઘણું એ કહ્યું કે એ આવે ત્યારે આવજો : જાવ મારા ધરમાંથી. પણ એ જ્ઞાનવૃત્તિનો ગુલામ બનેલો લાગ્યો. આખરે મારે જાતપર જવું પડ્યું. એવો હડસેલો માર્યો, કે દાડડિયો દાડના ઘેનમાં જેમ લથડિયું ખાઈને જમીનને નમસ્કાર કરે, તેવી એની દશા થઈ. પાછો તે ઉઠ્યો ને મિજાજ ખોઈને શવે તેમ લસવા લાગ્યો. શરમ ને શેની મારી મને લોક ભેગા કરવાનું ન સૂઝ્યું. એટલે તો ચંપક એનો ઉષો અર્થ કર્યો. પણ તેના અધમ દાવપેચમાં એ ન ફાવી શક્યો. છેલ્લા પ્રયત્ન તરીકે તેણે આપણી વીંટી ખતાવી, ને આપે અવેજમાં મૂકીને આણેલા રૂપિયાની વાત કરી. મેં પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો : કેમ કે “આગરદારની દીકરી હોય તો ધરી દે રૂપિયા ને લઈ લે તારી વીંટી ; નહિ તો ઇનામ તરીકે આપવા આવ્યો છું, તે રીતે લે.” એવું તેણે કહી સંભળાવ્યું. હું બેઆગરદારની દીકરી નથી : નાથ ! પિયર જાઉં, ત્યારે બાપુ કનેથી બળે પાંચ પાંચ રૂપિયા લેતી આવતી : એમ કહીને, તમે જાણો છો કે પચીસેક રૂપિયા એકઠા થયા હતા ; તેમાંથી વાસ રૂપિયા તમારા ચંપકના છેડામાં ઉશોટયા ને આખરે જાળવી.

આગરદારની દીકરીએ, આગરદારની વીંટી—મારા લગ્ન સ્નેહનું એ પવિત્ર સંસ્મરણ—પાછી લઈ લીધી.”

બોલતાં બોલતાં મણિનું હૈયું બરાબ આબું. ચિનુને રહેશે તો યુગ્મતા દીપક કરતાંય વધારે અંખો પડી ગયો હતો.

મણિએ નીચી નજરે ભોંય ખોતરતાં ચિનુના સામું જોયું. સ્વામીનો દયામણો રહેશે જોઈને એ સ્નેહદેવીને લાગી આવ્યું. તેણે પોતાનો અવાજ બદલ્યો ને બદાલસોયા શબ્દે ચિનુને કહ્યું :—

“ પારકી હવેલી જોઈને પોતાની ઝૂંપડી તોડવા જેવું કરતાં કેવું પરિણામ આવે ? નાથ ! સસ્તો પલંગ બાદ ભારે પડ્યો, નહિ ? હશે : ચનાર થઈ મયું ; હવે બધું બૂલી જઈએ તો સાહે.”

“ મારી મણિ ! બધું બૂલી જઈશ, પણ તારી શુશિલતા મારાથી નહિ બૂલાય. તું રાંકના ઝૂંપડાનું રત્ન છે, ને પલંગ મારે મન તો હજુય સસ્તો છે; કેમ કે તેણે જે અનુભવ શાખવ્યા છે, તે કેટલીય કિંમતને બોલે ન શકે.”

“ ત્યારે તો એવો પલંગો રાજ ખરીદવા, હં કે ! ”
મણિએ ટાણો માર્યો.

“પલંગ તો નહિ, પણ માસ—પખવાડિયે કાંઈ ચારણ્ય ખેદીયા વગર ચાલશે ?”

“બળ્યું ; એવા ને એવા રહ્યા ; ક્યારે સુધરશે ?

“ક્યારે સુધરીશ, કહું ?”

જાણાવવાની જરૂર નથી કે “કહેવામાં” ચિતુએ ચાલાકીથી મીઠું એક ચુગ્ગન લીધું અને એ રીતે ગમગીનીલયા ધનતેરસના દિવસને જૂલાવી દે એવી માઝમરાત અપૂર્વ આનન્દમાં ક્યારે પસાર થઈ, તેની દંપતીને ખજાર સરખી ન પડી.

પુસ્તકોનાં ઘરાક

“પરંપરા ઉઘોળે આગાદ, રળિઆમાળું રાજનગર,
સાક્ષરેલી જૂમિ ગણાય છે: પાણી પ્રમાણમાં જૂઠ્ઠાસેલસેની
દુકાનાં ઓછી હોઈ, દરેક વતનાં પુસ્તકો વેચનારી ‘શુભં’
કેશન’ની ઝેકાદ નવી દુકાન ઉઘાડવામાં આવે, તો ધંધો
ધમધાકાર ચાલે અને સાક્ષરેલી મનગમતાં પુસ્તકો પૂરાં
પાડવા રૂપે સાહિત્યસેવા પણ ગળતરી શકાય.”

મિ. મનોહરલાલે તેના જીવનનું દોસ્ત દાબોલકને
કાચકી સલાહ આપી.

મનોહરલાલ આગળથી એક વર્ષ પરનો કોલેજીઅન હતો.
મન્ટરમાં નપાસ થયો અને નાણાં પહોંચ્યાં નહિ, તે સાથે
બી.એ. સુધી પહોંચવા જેટલું મગજ પણ પહોંચતું ન
હતું, તેથી કોલેજને રામરામ ફરી હવે પોતે થેર બેંકા છે.

પણ ભેર ખેડે શો દહાડો વળે? ઘરનાં સૌ કોઇ ફેલી ખાય. તેને ટોકારી ટોકારીને કાણો કરી નાખે. દહાડો હગ્યા સિવાય રહે તો ધંધે વળગવાની શિખામણ્ય પોતે સાંભળ્યા વિના રહે.

મનોહરના આટલા પરિચયપરથી તેના મિત્ર દામોલકરનો પણ વાચકને પરિચય થવો જોઈએ. એકખીજના વિચાર-સ્વભાવ મળતા આવે ત્યારે જ મૈત્રી બન્ધાય ને? એટલે જેવા મનોહરભાઈ તેવા દામોલકર દાદા.

દામોલકર દક્ષીણી બન્ધવા હતો. પણ ગૂજરાતમાં ઉછરેલો, એટલે ગૂજરાતી બાપા અને ગૂજરાતીઓ સાથે પોતે હીકીક હળી ગયો હતો. મનોહર અને દામોલકર વચ્ચે તકાવત એટલો હતો કે મનોહર પોતાની આર્થિક પરિસ્થિતિમાં લૂખો ટાટ હતો, ત્યારે દામોલકર કાંઈક લીલો હતો.

પણ “કાંઈક” લીલો હતો એટલે આજીવિકા વારતે નોકરી બોકરી ક્યાં વગર ટટું કેમ ચાલે? નોકરીની પોતે ઉમેદવારી તો ધણી વેળા કરી ચૂકેલો, પણ ગજ વાગેલો નહિ; તેથી કમાણીના કોઇ રસ્તાનાં શોધમાં જ હતો અને મિત્રની ઉપર્યુક્ત સલાહ મળી, જે તેને મીઠી મધ લાગી!

મનોહરની સલાહ અને દામોદરની મુદી; એ વડે “મુખ્ય ફેશન”ની નવી દુકાન ઉઘડી. દામોદરે ગ્લૉરી સાક્ષરોનાં પુસ્તકોથી, નવાં બનાવરાવેલાં કાચનાં કપાટ ભરી કઢાડ્યાં. દુકાન પણ માણેકચોક જેવી મોખ્ખી જગાએ સારા બાડાથી રાખવામાં આવી અને ધનતેરસ જેવા શુભ મુહૂર્તે દુકાનના મુલ્કેશ બેઠા.

પણ દીવાળીના દહાડામાં ધરાક-પરેશ ન જ હોય એ સમજાય તેવી વાત છે. કાર્તિક માંદનો બેઠો. બેસતા વર્ષે પણ બરાબર બોણી ન થઈ. અલબત્ત, નવી દુકાન, એટલે ભાવખ્ખના સક્ષરો, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને બાકુલી પુસ્તકો લખી આપનાર લેખકો (!) ની બીડ તો જામેલી જ રહે; પણ એવા જમાવથી દામોદરના ધરમાં પુટી બદામ સરખી શી રીત આવે? એથી હિલટું, દુકાનમાં અને પુસ્તકોને અંગે રાહાયલા ફિપિયાની વ્યાજખાધ તો કપાળે ચોટેલી જ રહે !

એમ કરતાં કરતાં કાર્તિક શુદ્ધ પાંચમ આવી, એ પાંચમ એટલે “લાભપંચમી.” દામોદરને વિશ્વાસ હતો કે આજથી તો જરૂર “લાભ સવાયા” થવાના. એવા બંદેસે પ્રગાતના પદોરમાં ન્હાઇપેઇ, દેવસેસ કરી, સગીર નાસ્તો લઈ, પોતે સાંતીક ને કુંચીઆ

લઈ દુકાને ગયો. ત્રણ વાર દુકાનને નમસ્કાર કરી, પ્રભુના નામનો હોઠ શ્લોકારી, દીન વદને તેણે દુકાન ઉઘાડી. જાડ વાળી, ખડીઆમાં નવી શાહી રેડી, નવી કલમ બનાવી, ચોપડા ઠીકઠીક ગાદીપર ગોઠવી, અગરબત્તી સાથે ધીના દીવો પ્રકટારી, ઘરાકની વાટ જોતો પોતે તકીઆને અંદલીન ગાદીપર બેઠો. એટલામાં માલજી આવી. માલજી ગાદીપર ફૂલ મૂક્યાં. જો કે કરેણુ, બારમાસી ને હજારીનાં જ ફૂલ હત્યાં--મોગરો બુલાગ કે જૂજ--જામ--ચંપાનો સાગ અભાવ હતો, હતાં ડમરાવડે નુગન્ધ બહેંકે ભારતી હતી. પણ સુગન્ધ મટે એાછી જ એાછી કરાવવાની હોય' સુગન્ધ વગરનાં ફૂલ હોય તો પણ શું? ધીના દીવો પાસે ખુશખોદાર અગરબત્તી તો ચેતેલી જ હતી ને !

સવારના પહોરમાં શકુન કરાવવા આવેલી માલજીને ખાલી છાજડીએ કાંઈ વિદાય મરાય ? દાબોલકરે એક આની આપી. માલજી વિદાય થઈ. તે ગઈ કે તરત જ એક ઘરાકનું આગમન થયું. માલજીના શકુન તો સારા !

ઘરાકનું નામ બુધિયો હતું, પણ બુધિયો કંઈને તો ઘરકટુમ્મ બોલાવતું. માનાર્યે વપરાતું નામ બુદ્ધિશંકર હતું. બુદ્ધિશંકર બડાક લઈને દાબોલકરની દુકાને ચડ્યો. હાથમાંની લાકડીને પોતાની બેઠક આગળ આડી ગોઠવીને

મદી. આંખનાં ચમ્માં ડાળા હાથના અંગુઠાથી અંન અંગુઠા તરફથી ગણતાં ત્રીજી આવતી આંગળીવડે લગીઃ કયાવીને બરાબર કર્માં. પછી તેણે ધારી ધસીને પુસ્તકોના કળાટ નિહાળ્યાં. દાબોલકરે તેને માનથી કમાટોમાંનાં ઉચ્ચ પ્રતિનાં પુસ્તકો વિષે વિવેચન કરી સંબળાવ્યું. ડોહ માટીના પુતળાનું ડોકું અન્દર મૂકાયલી કળ વડે ઉચું નીચું થતું હોય, તેમ દાબોલકરનું વિવેચન સાંભળતું બુદ્ધિશક્તિનું ડોકું હકારમયક ભાવે માત્ર ઉચું નીચું થયા કરે. પછી વિવેચનનો આરો આવ્યો ને બોલતો તે બંધ થયો, ત્યાં પેલા ઘરાકે કહ્યું : -

‘ તમે કલાપી રાખો છો, નહિ વાઈ ? ’

દાબોલકર :- કલાપી તો હવે હયાત ક્યાં છે ? તેમની જગ્યા તેમનાં પુસ્તકોમાં હોય છે અને એ જગ્યાવાળાં તમામ પુસ્તકો મારે ત્યાંથી આપને મળશે, આપું ?

બુદ્ધિ :- [મસ્ટર ! હું પણ તેમનાં પુસ્તકો વિષે બૂઝતો હતો. વાઈ, ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો છે !

દાબોલકરે ઉઠીને કળાટ ઉધાડ્યું, અને કલાપીનાં કેકાન્વ, માલા ને મુદ્રિકા, કાસ્મીરનો પ્રવાસ, સંવાદો અન્ન સ્વેદનમર્ગના વિચારોપરનું વાત્તિક વગેરે પુસ્તકો લાવીને બુધિવા બાગળ ખડક્યાં. તે બારીક દ્રષ્ટિયે બોધ રહ્યા પછી તેણે પૂછ્યું :-

“ જો કે “ કલાપીનો વિરહ ” કલાપીકૃત ગ્રંથ નથી, પણ કલાપીને લગતો તો ખરો જ ને ? ”

ઉત્તરમાં દાબોલકરે તે પુસ્તક જ લાવીને ગાદીપર મૂક્યું. ઉપર જરા ધૂળ ઉડી હતી, તે પીછીવડે સાફ કરી. સાફ કરતાં બુધિયાએ રહેજો ઉડી. પણ પેાતે ઉદાર, એટલે હાથવડે ટોટ ખંખેરતાં ‘ ઠાંઠ નહિ-ઠાંઠ નહિ ’ કહીને તેણે દાબોલકરને પાછું પૂછ્યું :—

“ તમે નવી દુકાન ખાલેલી છે અને વતના મૂજરાતી નથી, એટલે કદાચ નહિ જાણતા હો, કે કલાપી મણિલાલ નબુભાઈને પોતાના ગુરૂ તરીકે ગણતો હતો.”

“ હશે ; તેમનાં પુસ્તકો પણ હું રાખું છું, લાવું ? ” દાબોલકરે કહ્યું.

બુધિયાએ હદાર બણતું ડોકું દલાવ્યું, કે તરત જ મણિભાઈનાં લગભગ ચાળીસેક પુસ્તકો લાવીને દાબોલકરે ખર્ચ કરી દીધાં. બુધિયાએ એક એક જોઈને બાગુપર ચાપી કરી. પછી પાછું તેણે પૂછ્યું :—

“ મણિભાઈ અને ગોવર્ધનરામ બન્ને એક જ ભૂમિનો પાક. તમે ગોવર્ધનરામને તો ઓળખતા હશો જ. સસ્વતીચન્દ્ર—”

વામ્ય પૂરું થતાં પહેલાં તો ગોવર્ધનરામકૃત સસ્વતીચન્દ્રના ચારેય ભાગ, સ્નેહમુદ્રા, દયારામનો અક્ષરદંડ,

લીલાવતી જીવન કલા, વગેરે ગ્રંથો લાવીને દાનોલકરે રજૂ કર્યા. તે જોતાં જોતાં ખુદિયાએ કહ્યું :—

“જે કદર ગૂજરાત ! કલાપીએ નહાની વયમ સાહિત્યની કેવી સુંદર સેવા બજાવી છે ! મુશ્મિલાએ સાહિત્યમાં ફેટલો બધો ઉત્તમ ફાળો આપ્યો છે ! જોવાર્દનરામભાઈના સરસ્વતીચન્દ્ર તો ઘેરઘેર વંચાતો થઈ ગયો છે પણ અક્ષોસ-એશક અક્ષોસ-એકદમ અક્ષોસની વાત છે કે ગૂજરાતી સાહિત્યના હયાત સાક્ષરોએ તેમનું નામ અમર રહે તેવાં રમારકબંડોળ કર્યાં નથી.

દાનોલકર ઉઠ્યો અને ‘જોવાર્દનરામ રમારક અંક,’ જે સમાલોચક કાર્યાલય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો, તે લાવીને ખુદિયાના હાથમાં આપ્યો. લઈને ખુદિયાએ હેઠળ મૂક્યો ને વાત આગળ ચલાવી :—

“અને રમારક જેટલું ગૂજરાતનું ગણું ન હોય. તો ખેર ; ગૂજરાત જ્યાંતી ઉજવવાથી પશુ ~~પશુ~~ ! અક્ષોસ હજાર વાર અક્ષોસ ; મિ. દાનોલકર, ~~કેવું~~ સમજ્યા ?”

“ખરેખર અક્ષોસની વાત છે. પણ આપને કમ-ક્યાં પુસ્તકો ખરાદવાનાં છે, તે હું હજીય ન સમજ્યો.” દાનોલકરે જરા કટાકું મ્હોં કરીને કહ્યું.

“હવું તમારી ગેરસમજ થાય છે. હું એમ કહું છું કે તમારા સરખા નથી દુકાનોવાળા સમજવા જેવું સમજતા નથી, ને ન સમજવાનું સમજી જાય છે. મુદાની વાત હું એમ કરતો હતો કે મહંમ સાક્ષરોની જ્યંતીઓ ઉજવાય તેવી કોઈ હોલચાલ થવી જોઈએ અને તે કામમાં સોનામહેર જેવી તમારી મદદ- ”

“મદદ ? મારી મદદ !” દાબોલકરે વચમાં જ ચૂંચ્યું :—“મિસ્ટર, તમે પુસ્તકો ખરીદવા આવ્યા છો, કે અત્યારના પહેરમાં ગાંઠનું ગોળીચન્દન ઘૂટવા ? ”

બુધિયો કેવી જાતનો ધરાક છે, તેનું દાબોલકરને કાંઈક જાન થતું જણાયું. પુસ્તકોનો ઢગ ખડકવામાં પડેલી મહેનત ખરબાદ તો નહિ થાય, એવી તેને શંકા થઈ. શંકાથી લઈને મનમાં જ તે બળકે : “લાભ પચમીને દહાડે આવી ખડખડપાંચમ ક્યાંથી આવી ચડી ! ”

તેને વિચારમાં પડેલો જોઈ બુધિયો બોલી ઉઠ્યો :—

“કલાપી, મણિભાઈ, ગોવર્દનરામ જેવા ને હયાત હત, તો આજ સુધીમાં તો તેઓએ કેટલુંએ સાહિત્ય આપ્યું હત ; પણ અફસોસ ! તે મરી ગયા. મિ. દાબોલકર ! તમે પણ એ જ વિચારમાં પડ્યા હશે. ખચીત

તેમની ખાટ ન પૂરાય એવી છે. પણ કહે છે ને, કે જોનો અહીં ખપ તેનો ત્યાં પણ ખપ. અરેરે, મરી જ ગયા!!”

હવે દાબોલકરના મગજનો પારો ચડવા માંડ્યો. તેણે તટ્ટીને કહ્યું : —“ગયા તે કંઈ પાછા આવવાના છે? હવે તેનો શોક શા?”

“બલા માણસ છો.” બુધિયાએ કહ્યું. “શોક કાંઈ ક્યાં થાય છે? તમે તો લાગણી વિનાના લાભો છો.”

“બળી લાગણી ને મૂઝા અમે બલા માણસ! શોક થતો હોય તો ઘેર જઈને મૂકા પોક, એટલે પત્યું. હું અહીં શોક કરવા બેઠો છું કે ધંધો કરવા?” દાબોલકરે ડાળા કહાડનાં કહ્યું.

“ધન્ધાને વખતે ધન્ધોય કરવો; કાંઈ ના કહે છે? પણ હું નો સામાન્ય વાત કરતો હતો. વાતમાંથી વાત નીકળે ત્યારે જૂનો પ્રસંગ સાંભરે. વાડ, ત્યારે તમે ગૂજગતી ઉપરાંત બીજી કંઈ કંઈ બાપાનાં પુસ્તકો રાંખો છો?” બુધિયાએ પૂછ્યું.

“અંચેજ છે. થોડાં હિન્દી પણ રાખ્યાં છે.”

હવે કાંઈક ખરીદી થશે એમ બજારીને ધારેથી દાબોલકરે ઉતાર દીધો. ઉતર પૂરો થતાં જ બુધિયાએ પાછું પૂછ્યું : —

“ને બંગાળી એક પણ નહિ! બંકીમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની કથાઓ:—”

“એકદર આપણાં તો તરત જ મંગાવી આપીશ; વળતર પણ સાફ મળશે.”

દામોદરનું બોલપું પૂરું થતાં બુધિયાએ તેની સમગ્ર હેર થલી સુધારી:—નહિ નહિ, હું એમ કહેતો હતો કે એમની કથાઓ આપણાં એવર્દનરામના સરસ્વતીચન્દ્ર એટલી પ્રખ્યાત છે, પણ અરેરે, એ બંગાળી બાપુ પણ ભુલ્હરી ગયા! દેશનું જ કમનસીબ, અશ્વસોસ, આ તે શું કહેવાય!!”

“તારા બાપનું કપાળ કહેવાય?” દામોદરને પિત્તો હવે ઉછળ્યો. “હજી કંઈ વકરે તો થયો નથી, ને—”

“પણ મારો બાપ બી મરી ગયો છે—બસા બગવાન!”

“તું ચે સાચે શું કામ ન મરી ગયો?”

હવે બરાબર ચક્રમક ઝરવા લાગી. બુધિએ દામોદરને કંઈ કહેવા જતો હતો તેવામાં, રેશનના નિમમ પ્રમાણે વખત ચવાઈ હોટલમાંથી ચઢાનો કપ લાકને ઓકરે આવ્યો. ઓકરાએ માદી આગળ જવે કપ ચૂક્યો. તરત જ બુધિયાએ દામોદરના સાસું નેક ‘ચેક્યુ’

કહી આસ્તેથી રહેખીમાં ચ્હા રેડી પીવા માંડી. પીતાં પીતાં વિવેક વાપર્યો :—“ અમસ્થી ચ્હા શું કામ મ'ગાવી.”

“ તારું માથું ફેડવા.” દાબોલકરે અપમાનબ્જનક ઉચ્ચાર કર્યો.

“ પણ-પણ ” ખાલી ચએલી રહેખીમાં, કપમાંથી ચ્હા રેડતાં બુધિયો બોલ્યો :—“ પણ તમે સાંભળ્યું છે કે ? મનોહર માથું ફટવાથી જ મરી ગયો હતો, મરીજ બાપડો !

“ ટાણુ ! મનોહર ? ” દાબોલકરનો જવાબ ગંભીર રીતે. “ અરે એ તો મારો દોસ્ત ! કયા મનોહરની વાત કરે છે તમે ? ”

“ હું મનોહરની જ વાત કરું છું ; પણ તમરો દોસ્ત હોય તો તેના મોતથી આજ્ઞયુધી તમે કેમ અભયવા હો ? તેને ગુજરી ગયે તો દિવસો થયા.”

“ અરે પણ કયા મનોહરની વાત કરે છે ? દાબોલકરે પુનઃ ગંભીરતાથી પૂછ્યું.

“ કેમ વળી ? મુંગધના છાપામાં નહોતું વળિયું ? ગાંધીને ત્યાંથી ગઈ કાલે સુંઠ લાવેલાં તેને લેપેટેલાં ' મુંગધ સમાચાર 'ના ઠકડામાંથી મેં તો તે અમર વાચી હતી, કે મોટર તમે અડફમાં આવવાથી મનોહર નામના એક દસ વર્ષના છોકરાનું માથું—”

“બસ કરો બાવા” તમારે અહીંથી હવે ઉઠતું છે કે નહિ?”

દામોલકરે ચોબીલા પડતાં કહ્યું.

“તમે લોકો ગૃન્નરાત્રીઓના જેવો વિવેક વાપરતાં ક્યારે શીખવાના? મ્હા પાછ, પણ પાનપાન?” બુધિયાએ ધીરથી કહ્યું.

“પાન ગયું જહનમમાં, ને તું ચે બા સાથે. મ્હા તો તારા આ સગલા સાથે આવી હતી, સમજ્યો? ચાલ, ઉઠ; નહિ તો હમણાં હાડકાં ખંખેરવાં પડશે!”

“લે બા લે; આ ઉંચા. તેમાં એટલો મિલજ શાનો ખુએ છે? મિસ્ટર! વેપારીએ તો ડંટે મિલજ રાખવો જોઈએ.”

શીખામણ સંભળાવતો બુધિયો પોતાની લાકડી હાથમાં લઈ દુકાન હેઠળ ઉતર્યો, અને દામોલકર મનમાં ને મનમાં, બાવા દુરસદીઆ બરાક માટે કેવાંય “સ્વસ્તિવચન” જોખતો પેલા પુસ્તકોના ઢગને પાછો કબાટમાં ઝાટવવા લાગ્યો.

વિધવાનાં વિતક

વિતકવાતો ભૂલાતી નથી. ઉવાઘથી ખવાઘ જતા લાકડા જેવી હું, વગડા જેવા ધરમાં પડી પડી સડું છું; ક્રિપર આમ ને હેઠળ ધરતી: ભગવાન વગર કોઈ સંભાળ લેનાર નથી. ઉજડ પેરાનમાં એકલા ઝાડ જેવી હું, અર્થાસંસારમાં મોતની વાટ જોતી છું છું: વિધવાજીવનની કોને તમા છે?

કરમકથા જૂની છે ; છતાં સંભારીને લખું છું, ત્યારે એ બનાવ જાણે અત્યારે જ ન બન્યો હોય, એમ તાજે લાગે છે.

સમજણી થઈ, ત્યારે મેં જાણ્યું, કે પૂરાં આઠ વર્ષ પછી થયાં નહતાં, ત્યારે મને પરજીવવામાં આવી હતી.

પરણી ત્યારે માડીની મીઠી છાંય નહતી. બાપનું સુખ તો તે પહેલાંથી જ જોયું નહતું. કુટુંબમાં કાકા હતા અને મેસાજમાં મામા હતા.

નાતળતમાં ને પંચની પટલાઈમાં કાકા જે બોલે તે બહાક્ષર હરે. કાકા હાવે તેમ વર્તી શકે : કાકાને કાઠ પૂછનાર ન હતું. તેમને પૂછે તેને બગવાન પૂછે ! કાકાનો એટલો કરપ.

કાકા જેવા મામા બાંજગડીઆ નહતા ; પણ એમનક દરતાં મમતીલા બારે.

કાકાને કરપ ને મામાનો મમત : બેની વચમાં મરે થયો મરેક કું કુંવારી હતી. કુંવારી કન્યાના ઉમેદવારો ક્યાં જોડા હોય છે ? પૈસા ન કરે તે લાગવગ કરે : મારી સગાઈ માટે કાકા—મામાપર લાગવગનો વરસાદ વરસ્યો. ટેની અસર બન્નેને થઈ. બન્ને જણે મારી સગાઈનું ચોકકું જુદે જુદે ઘેર જોડવ્યું. કાકા—મામાએ મનોમન મારે સારૂ પૂરેલા મોતીડે ચોકચી હું તો ઠઠ સુધી અગણી જ રહી.

કહું તેમ મામાનો મમત મરણીઆના મમત જેવો હતો. કાકાએ જે ઘેર સગાઈ કરવા ધારેલી, તેનાથી જુદે જ ઘેર મામાએ ઘાટ બેસાડેલો. સગાઈ સારૂ નિર્માણ થયાં બે ઘર, અને મામાપવિદોષી ગરીબ ગૌ હું એકલી !

તમને કદાચ શંકા થશે કે કન્યાને ‘કૃષ્ણાર્પણ’ કરવામાં વળી કરપ શો? મતભેદ શો? બેમાંથી જે મુદ્દર્તિયો સારો હોય, તેને ત્યાં લગ્ન થાવ. પણ એવી શંકા બોળાં દિલ જ કરે. શાથી કે લોકોએ વાપરેલી લાગવગ એવાંતેલી નહતી, લાગવગ સાથે “પાનસોપારી” વપરાયાં હતાં—એવાં બારે, કે જેના વ્યાજમાંથી ડોકરા ખાઇ ખીને આનન્દ કરે. આ કારણથી લાગવગથી “કન્યાનો વિવાહ તો હું જ કરું” એવું હુંપદ મનમાં ઉતરેલું.

માખાપ મરી શીટયાં, ત્યારથી હું મામાને ત્યાં રહેતી. કાકાને એ વાત હવે ખૂંચી. મામાના જીવને નિરાંત હતી. “કન્યા ચોતાના કબજામાં છે,” એ વિચારથી ચોતાનો જ મજાત પાર પડશે એમ મામા માનતા.

પણ મામાની મુરાદ જરૂર ન આવી. કાકા પેચીલા હતા ગરજવેળાએ નરમ થી થઇ જતા. એક દહાડો કાકીની જનમગાંઠ હતી; ત્યારે કાકીએ મામાને ત્યાંથી મને નેડાવી —કહેવગવ્યુ કે “કાકીની આજ જનમગાંઠ છે, તથા તે આમારે ત્યાં જ મરશે.” મામાએ જાણ્યું કે એમ કંઈ એણી મગાઇ રીઠ દેવાય છે! ને બલે જમી આવે. કાકી સાંજના નાત વાગે મને નેડવા આવ્યાં હું તેમના નાથે કાકાને ત્યાં ગઇ જમી. કાકીએ સારાં સારાં કપડાં પહેરાવ્યાં.

કપાળમાં બાડ કરી. હાથે હાથીફાંતનો ચૂડો પહેરાવ્યો. કંઈ કંઈ નાટારંગ થયા. કાકાના મનની મને શી ખબર પડે ?

મને કાકાએ કહ્યું:—“ બેન ! જન્મગાંઠ નિમિત્તે આજ મંદિરમાં મનોરથ પુરાવ્યો છે. ગાડી તૈયાર છે. આપણે દર્શને જઈએ. ”

અમે-એટલે હું ને કાકા—“ દર્શને ” ગયાં. પણ તે મંદિર નહતું. ગામની ભાગેળે આવેલી વાડી હતી. મેં પૂછ્યું : “ કાકા, ગાડી તો વાડી બણી વળી ! ”

કાકાએ ખુલાસો કર્યો: “ વાડીએ જ લાડી-સાડાનાં લગન થશે. તું નાની રહી. તારી આગળ લગનની વાત અમારાથી ન થાય. ” કાંઈ મર્યાદા લેાપાય !

આઠ વર્ષનું ગમર બાળક, હું લગનમાં શું સમજતું ? યાય તે જોયાં કરવું, એટલી જ સમજણ. અમે વાડીએ ઉતર્યાં. ત્યાં એક આધેડ મુરખ અને ગેર એમ બે જણ બેઠાંતા. અમે અન્દર ગયાં. ત્યાં દમના રોમવાળો એક યુવાન દીઠો. અષ્ટમ્પષ્ટમ્ બે શ્લોક બણી ગેરે મારો. હાથ તે યુવાનના હાથમાં નૂક્યો. ફાજતી હોકિ તેમ એકવાર તો ઉછળી; પણ નિરાધાર કન્યાના ઉછળવાની કિંમત કેને હોય ? મને તે યુવાન સાથે લોકવાણી પ્રમાણે “ પરણાવી ” દીધી.

વિધિ-બીધી-વિધાતાને ત્યાં. બૂલું છું : ખસં લગન હોય ત્યાં જ વિધિ પણ હોયને ! લગભગ મધ્યરાત્રે કન્યા શીટીને હું વડુ બની.

પછી અનિરૂદ્ધ ને ઓખાનાં અણુધાર્યાં લગન જેવાં સમજાનાં લગનની વાત બીજે દિવસે પ્રભાતના પહોરથી આખા ગામમાં વાયુ વેગે ફરીવળી. વાટે ને વાટે, ચોટેને ચક્રે, કુવા કાંડે કે દેવમંદિરે, ન્યાં જુઓ ત્યાં લગનનાં જ વાત ! મને એ વાતની ગંભીરતા, એટલી ઉંમરે શી સમજાય ?

મામાના પેટમાં તેલ રેડાયું. સમાઈ તૂટે; કાંઈ લગન ફાક થાય ? મામાએ ધમપઠાડા તો પાર વગરના કર્યા. ગધું ચયું. લગન મિથ્યા ન થયાં. સમજણી થઈ ત્યારે “ હાય કિસ્મત ” કહી મેં કપાળ ફૂટયું.

સુકલકડી શરીર : ખાંસીથી આખો દહાડો ખૂ-ખૂ કરે; આંખો ઉંડી ઉતરી ગએલી. પાશેર અન્ન પચાવી ન શકાય : દમ તો દમબીટીને ચડયા જ કરે; કાંઈ વાત જ પૂછો મા. એવો મારો વર ! એ વર સાથે જીવતર લગણું પાનું પડયું !

પરણું છોકરું તો સાસરિયે જ શોભે ને ? મામાપ વગરનીને પાલવાય પણ ક્યાં સુધી ? મને દસમે વર્ષે વળાવીને ઢેકાણે પાડી. બહા બગવાન ! ‘ અન્નાણે ઘેર ’ જમ વસી.

બાણે ગૌ-બિખૂડી વાજડી ! સોરી સોરીને અડધી થઇ ગઈ. સાસરું રમથાન જેવું ખાવા ધાય. બીડયાં ને સીડયાં, સોંપાય તે વેતરણ બાફક કામ કરે. ગૈરામાં પણ કેાઇ ન મળે. દત્તી એક રાંડેલી નથુંદ.

નથુંદની શી વાત કરે ? એના કરતાં તો કેાઇ કડકશા બૂંડી સામુયે બલી હોય. રોજ મને લગતું કે લે. કાંધક કસુર થઇ કે બેઠા લ્યો અપાટો. ચિકરાળ વાપણની પેઠે લુરકે ને ઝેરી નાગણ જેવો કૂદવાડો દરે. રાતા ઘોળ ડોળા દેખીને તો ઉભી ને ઉભી દાઝી ગઈ : નથુંદની આગળ તો ઝાકાનો કરપ કુળો કહેવાય.

નથુંદ ને મારી વચ્ચે ખારમો ચન્દ્રમા હતો; તેનું મારણ હતું. પરણ્યે દોઢ વર્ષ થઈ ગયું, છતાં મને અપરણી નહિ આવેલી; અને મારો પરણેતર નપાસ થયો. ખસ ! ત્યાંથી હું “ નહારાં પગલાંની ” ઠરી ચૂરી. નહારાં પગલાંનીને નથુંદ કાવે તેમ લહે-વહે ને માર પણ મારે ! એ તો નથુંદના અધિકારની વાત રહી !

પથારીએ વાળું, વાસીદું વાળું, લોટા-વાસણ અજવાળું, રાંધું ફળું, પાણી બરું. ખાંડું, મચ-મનુ ગળ વીણું ને બીજું જે ખતાવે તે કામ કરે. તોય હું ‘ રાંડ ’ બૂંડી કરે. આ ‘ રાંડ ’ શબ્દ મારો નથી. હવે ધણીએ

નણુંદ મને એ જ વિશેષણ લગાડતી. હળવે રહીને વાત પૂછું, તો ‘શાશ્વી સીતા’ ઠરતી; મોટેથી પૂછું તો ‘લગાડ’ ઠરતી. કંઈ પણ કારણ ન મળે ખાટે મ્હોં સિધીને રહું તો ‘તોખરો ચડાવ્યા’ જેવું મ્હોં રાખનારી મીઠી ઠરે. બાંડવામાં તો મણા જ ન રહે. ગાળોતો રોજ આવણું—બાહરવો વરસ્યા કરે.

ન ખમાય ત્યારે એકલી બેસીને એકાન્તે કઠાપો કરી દેવાને હલકું કરું. રડું, કકળું, નણુદીના સસરાં તીર સરખા તડુકા તોળાહ પોકરાવે ત્યારે મરી શીટેલાં માખાપને નામે છૂટે મ્હોંડે પાક મૂકું, પણ ‘છાની રહે બેટા!’ કહીને દિલાસો દેનાર કોણ હોય?

પોતે નપાસ થએલા, એટલે તેમને વધારે વાચતું પડતું. તેમને મારાં દુઃખ કહું, તો બેવડું દુઃખ થાય પણ ના કહું તેથી પોતે ન સમજે એટલા અણુદ ન લતા. નણુદીના સ્વભાવથી ચે જાણીતા હતા. મને કોઈ કોઈ વાર આશ્વાસન આપે:—“બેન વિધવા છે. એ જાણીજાણી, ન ધણીઆતી બેનના બોલ સાંભળવા ને સહન કરવા. સ્વભાવ પડયો. પ્રાણ ને પ્રકૃતિ સાથે જાય. હોય; શું કરીએ? આપણે મોડું મન રાખવું.” ધણીનો આટલોય દિલાસો મને કોઈ દેવનો દીલાસો લાગતો.

પણ એટલો દિલાસોયે ફટેલા કરમમાં લખાયલો ન હલો. તેમને દમનું દર્દ વધી પડ્યું. લખતાં કાળજી કરી નથી જતું એટલી હું નિષ્ઠુર તો ખરી—તે પણ મહિના પથારીવશ રહ્યા. પણ નેતું દહાડામાં બે દિવસ પણ તેમની પથારી આગળ બેસવાની નણુદીની મના ! એવો વે'મ હતો કે તે મને ગમતા નથી તેથી રખેને હું ઝેર દધને જીવ લઉં !!

તેમનો અંતકાળ પાસે આવ્યો. કોઇ દહાડો નામ દધને મને બોલાવેલી નહિ, પણ નણુદીની સ્ત્રીહઠે શરમ તોડવી. તેમણે કહ્યું:—.....ને બોલાવો, મારે વાત કરવી છે. પથારીની આસપાસ ટોળે વળીને બેઠેલાંને પણ દયા આવી; પણ દેત્યને દયા હોય ? નણુદીએ મને પથારી આગળ ના આવવા દીધી. પ્રજુ તેમના આત્માતું કલ્યાણ કરે—મારું નામ લેતા અને મારા મેળાપ વગર ટળવળતા તે ગયા—અવસાન પામ્યા.

હું એ નણુદીની હવે સમોવડિયણ થઇ. નાની વયમાં પરણી એ ખરી ને વિધવા એ થઇ ! નણુદના ભાઇનો કાળ થયા પછી બીજે વર્ષે સખત પ્લેગ શરી નીકળ્યો. તેણે નણુદને ઊપાડી લીધી. મામા-મામી પણ મરી પરવાયી.

હું તેર વર્ષની-પરણવાને હમણાં જ કંઈક પાકટ ગણાઉં—એવી વિધવા થઇ—અથવા સમાજે કે તેના રૌરવ

નરકગામી રાક્ષસી રિવાજોએ મને વિધવા જ રાખી; ને વિધવા બની એટલે હિન્દુસમાજમાં હડધૂત થઈ. પડ્યાં પડ્યાં સાસરે સડ્યાં કરવાનું ! સાસરું ખરું, પણ ઘર ભાડાનું ! મિલકત મળે નહિ. મહિનો થાય એટલે ઘરનું ભાડું ચૂકવવું કે દહાડો ઉગ્યે પેટનું ભાડું ભરવું ? તેય શી રીતે ભરું ? નજીવું પડ્યું ક્યાં સૂધી પહોંચે ? ઉઘમેય શો કરું ? વીણવાની દાળ લેવા જતાં “ દાળમાં કાળું ” કિલ્મિષ દીકું ને ત્યારથી એ ઉઘમને નવગજના નમસ્કાર કર્યાં.

ત્યારે હવે કરું શું ? કોઈ કુવે-હવાડો પૂરે છે; કોઈ ખાળી મરે છે; કોઈ ઝેર ખાય છે; હું શું કરું ? દાંસો ખાઈને છૂટું ?

પારકાગણ્યે પરલોક સિધાળ્યે ને જીંદગીભરના દેવાતનમાં હોળી સળગી. ચૂડી-ચાંદલો ગમે, એટલે અપ-શુકનીઆળ પણ બની ! વિધવાપર અંકુશેનો કોઈ પાર નહિ ! અંકુશ માટે કેટલી કાળજી ! એટલી તો શું પણ વિધવાજીવનના ઉદ્ધાર માટે તલભાર પણ ન મળે !

કહેતાં કાળજી કપાઈ જાય છે. હું રાંડી, તેને બીજે વર્ષે કાકા રાંડયા. જાણે મને મળેલા અન્યાયથી જ એમના-પર દૈવકોષ ન ઉતર્યો હોય !

કાકાને કુંવારી કીકી હતી. કીકીના સટામાં કાકા દરી પરણ્યા. કાકા કરોડવાર પરણી શકે ! કીંકરીઓ જેના

અળખા જાતે, એકવાર હાથ જાણ્યો તે જાણ્યો; તેનાથી ફરી કેમ પરણાય?

નવાં લગનવેળાએ કાકાએ મને તેમને ત્યાં તેડવેલી.
ખૂણે સેવતાંય ઘરવૈતરાંમાં તો કામ લાગુંકની?

કાકી આણે આવ્યાં. નવાં કાકી ને જૂના કાકા.
અમનઅમન અચ્છી તરેહથી ઉંડ. રહામે અરિસો રાખી,
“નવી”વાળમાં ફૂલેલ નાખે: જલેખી ધાટનો અંખોડો
મૂથે: અંખોડ ગજરા ને ગુલાબ ઘાલે: “આ
સારું નથી લાગતું—ઉંડ, આ જ પહેરું” એમ,
દર્શનદર્શને બદલાતા કાકારજના વાધા પેઠે “નવી”
નવાં નવાં વસ્ત્રાખૂણ સજે: ને એવું એવું જોઈ કાકાની
વહેંત વહેંત છાતી ફૂલે. ખૂણે સંવતી વિધવા બત્રિજન
શું થતું હશે? એની કોને પડીતી? ન પડી હોય તો
તેની સજા માટે મારી કને સત્તાય રી હતી? ઉંડે એક
બહાનડનો નિઃશ્વાસ નાખું, રડી રડીને આંસુ સૂકવું.
આંસુને ઝીલનાર કોણ હોય!

હાય! હિન્દુ સમાજમાં જન્મી એ જ મારો વાંક?
વૈતરાં ફરી મરું તોય આટઆટલી પરતાળ પડવાનું કાંઈ
કારણ? વિધવા થઈ એટલે મનુષ્ય મરી ગઈ? મારામાં

લાગણી નથી ? રસ નથી ? વિકાસક્રમની શક્તિ નથી ? આશા કે ઉદ્ધાસ નથી ? શું નથી ? કિસ્મતનાં કાષ્ઠ ફર નખરાંથી હેવાતન નન્દાયું એટલે ભાગ્ય પણ ફરી ગયું ?

નાખી દેવાની વસ્તુઓને ય, પરદેશીઓ કળા ને કારિગીરી વાપરી કિંમતી ચીજ બનાવી દે છે : પશુ-પક્ષીને કેળવી કામમાં લેવાય છે : હું વિધવા થઈ એટલે ઉઠરડે ઉશેડાનો કેવળ કચરો જ !

ને ઉઠરડે તો નવા પામર જીવ ખદખદતા હોય છે. ત્યાં વિકાર, મલિનતા, દુર્ગન્ધ સિવાય બીજું શું દેખાય છે ! ઉઠરડાને થોડ્ય ઠરેલી વિધવાપર એવા પાપી જીવોની ટટલીયે વિકારી આંખો ખેંચાયલી રહે છે—નથી લખાતું : લખવાઉં છું ; ઓ નિર્હર સમાજ ! વિધવાજીવનના વિકાસનાં પુણ્યક્ષેત્રોનાં દ્વારે તાળાં વાસો, ત્યારે તે જીવનનાં કદ દિશાએ વહન થાય ? વિચારું છે કદી ? શોધી વળી : વિચારી વિચારીને થાકી : નાતમાં સંયમનિષ્ઠમના શિક્ષણની એકેક સંસ્થા ન મળે ! નૈતિકધાર્મિક કેળવણીનો ય કેવળ દુકાળ ! નહિ વિધવાજીવ કે નહિ વિધવાશ્રમ ! અરેરે ! વિધવાઓના મુદાર અને ઉદ્ધાર વિના, કળતી આંતરડીના વિધવાઓના શાષે સમાજ શી રીતે ઉચે ચઢનાર છે ?

કાકત્તપિ !

વિશ્વકર્માએ રચેલા આ વિશાળ વિશ્વની, રેલના પાટાસરખી અનંત સપાટીપર આવ્યે, ભગવતી-પ્રસાદને આજ પૂરાં પચ્ચીસ વર્ષ થયાં. પચ્ચીસીની યુવાલીમાં રૌપ્ય મહોત્સવ ઉજવવા નિમિત્તે સગાં સંબંધી અને નાતબંધુઓને મિષ્ટાન્ન જમાડવાનું તેમણે ઠરાવ્યું હતું. હું અને પ્રસાદ બન્ને ન્હાનપણના બાળગોઠિયા, એટલે મારે ત્યાં મિષ્ટાન્ન-ન્હોતરું ન હોય એમ બને જ નહિ.

મિષ્ટાન્ન-ભોજન વારતે પોતાની પચ્ચીસીને બંધણેસતી આવે તેવી, નાતનાં પચ્ચીસ તડની મજાઆરી વાડી પસંદ કરવામાં આવી હતી; અને પચ્ચીસ મિત્રોને, પચ્ચીસ સગાંને, પચ્ચીસ નાતિલાઓને તથા પચ્ચીસ સ્ત્રીઓને, એ પ્રમાણે મળીને સો ઘેર નોતરાં દેવાયાં હતાં.

પચ્ચીસી નિમિત્તના મિષ્ટાન્નને ન્યાય આપવા સાર, પચ્ચીસ પચ્ચીસની જ્યુરી વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાઈ ગયા પછી, પચ્ચીસ પ્રકારની વાનીઓ પીરસવામાં આવી. તેને સક્રિય ઇન્સાફ આપતાં પૂરી પચ્ચીસ મિનિટ થઈ હશે. “ હશે ” શબ્દ એટલા માટે કે ભેડીવૈયાથી હાથતું કાંઈ અલંકૃત નહતું—નહિતો નિશ્ચયાત્મક શબ્દપ્રયોગ થાત.

અમે બધા જમીને પાન ચાવતા ને પેટ પંખાળતા બેઠા કે તરત જ પચ્ચીસીને ભૂલાવે તેવું આમેફોન ગબ્ગબ્બવા માંડ્યું; પરંતુ કમનસીબે એમાં ભારે વિક્ષેપ નડ્યો. અમે જે સ્થળે જમવા બેઠા હતા, તે સ્થળ હવે ખાલી પડેલું જોઈને, ડોળા ધૂરકાની ટમટમી રહેલા કાગડાઓ પાંખ ફરડાવતા ત્યાં ઉતરી આવ્યા અને પેલી પચ્ચીસ પ્રકારની વાનીઓમાંથી વેરાયલું—છંડાયલું જે કાંઈ હતું, તે વીણી ખાવા લાગ્યા. ત્યારે અમારામાંના એક પરચિત સાથીએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું ને કહ્યું કે: “ લલિતાપ્રસાદ, તમે તો ધણું પંખીઓની ભાષા સમજો છો; ઉઠાને, આ કાકમંડળને ઉરાડી મૂકો કે તે ‘ કા કા ’ કરીને શું માગે છે, તે સમજી આવો તો ગરબડ થતી મટે; મને વિદ્યાનો મર્વ નહતો, કે હું વિદ્યા વેચવાથે ઇચ્છતો નહતો; એટલે પંખીભાષાનું આ તમારો નમ્ર સેવક તરત જ ઉઠ્યો અને કાકમંડળ ન્યાં એંઠવાડ વીણી ખાવા અને

કોવૌ કરવાની ફરજ બજાવી રહું હતું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.

થોડીવાર તો મીઠા માંડયા સિવાય એ મંડળની દિલ્લયાલ તરફ જોઈ રહ્યો. પછી એક કામડો, હું અટકળ કરું છું કે એ મંડળનો આગેવાન જ હશે, તે મારી નજીક આવ્યો; તેને કાંઈક પૂછવાનું કરતો હતો તેવામાં તેણે મને સંબોધન કર્યું—“કા-કા”

મેં તેને તેની બાધામાં કહ્યું: “મારા બત્રીજાઓ આવા નહોય. વગર ન્હોતરે પારકા ઘરમાં ધુસી જનારનો હું મારા બત્રીજા તરીકે તો હરગીજ સ્વીકાર ન કરું. જાઓ, સ્વેચ્છાથી માની બેઠેલા તમારા આ કાકાની મર્યાદા બજાવવી હોય તો અહીંથી ઉડી જાઓ—”

વધારે કહેવા જતો હતો એવામાં વળી વધુ કામડા મારી તરફ ધપતા ધપતા આવીને એક સાથે “કા-કા” કહીને મને સંબોધન કરવા મંડી પડ્યા. તે શું કહેવા માગતા હતા તે હું તરત જ કળી ગયો. એટલે તેમને

શાંતમ્ પાપમ્ નો પાઠ સમજાવીને કહ્યું:—“જાઓ, ક્યાં જવું એ તમારે પૂછવાનું હોય જ નહિ. ક્યારનુંય એક કવિએ કહી દીધું છે કે:—

“જે ઘેર નોખતો વાગતી, રૂડા છત્રીસ રાગ,
અરેર થઈ તે આલી પડ્યાં કાજા ઉટે છે કાગ”

એ ખડેર-ધેર જઈને તમારા અન્ય જાતજાઘડ્યો સાથે વાસો કરેઃ ” પણ મારા આ શબ્દો પૂરા થતાની સાથે જ પાછો “ કા-કા ” નો કહ્નુંકટુરવ કહ્નુંગોચર થવા લાગ્યો. હું જરા ચીડાયો. મેં ફરીથી તેમની બાધમાં કહ્યું:-“ ડાહ્યા થઈ ગયો. આવું તોફાન તમને ન જાજે-જુઓ, સામે આમેફાન ચાલી રહ્યું છે. ઇચ્છા હોય તો શાન્તિથી મારી સાથે સાંબળવા ચાલો. સાંબળવું નહિ અને સાંબળવા દેવું નહિ, એવી ઇર્ષાદિષ્ટિ ન રાખો. તમારે જમવું હોય તો માગીને જમો. આવું અજીઠું જમવામાં શી ક્ષિણ્ણ આવે છે ? તમે લોકો જૂંટ પાડતાં પણ જરાય સરમાતા નથી. તમારે વાસ્તે બાદપદ માસનો પ્રત્યેક કૃષ્ણ પક્ષ નિર્માણ થએલો છે; તે ટાણે તમને ખાસ પોકાર કરીને કાગવાસને નામે નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે. જતાં લોકો જતીને વગર નોતર્યાં મેંમાન જનો છો એમાં તમારી શોભા નથી. જે એટલેથી પેટ ન ભરાતું હોય તો વળી બીજો વિચાર કરીએ અને અમારા જમણમાંથી જમી રહ્યા પછી ખાસ થોડો થોડો બાળ છાંડવાનો રિવાજ દાખલ કરીએ. માગ્યા સિવાય તો મા પણ નથી પીરસતી, એ કહેવત બૂલી જવા જેવી નથી. માટે આજે તમે મંડળરૂપે મોટા ટોળામાં અત્ર એકત્ર થયેલા છો તો નિર્ણય કરીને અમને જણાવો. યાકી હમણાં મેં તમને યાદ દેવરાણ્યું તેમ

શ્રાદ્ધપક્ષ આખોય તમારે માટે નિયત કરેલો. છતાં ધણીવાર મરેલા માણસના મડદાને કાચી ખાવાનું છોડતા નથી, અને ચાંદાં શોધવાનું જૂલતા નથી એ શું સારું કહેવાય ? જ્યાં શાન્તિથી સંગીત ચાલી રહ્યું હોય, ત્યાં કૌ-વૌ કરી મૂકે તે શું સારું કહેવાય ?”

શીખામણની અસર કેવી થઈ તે જાણવા સારૂ આટલું બોલીને હું બંધ પડ્યો. મેં જોયું કે પ્રથમ કરતાં કાકમંડળમાં શાંતિ કરતાં મંબીરતા કાંઈક વધારે જવાઈ હતી. મારી પ્રતિભા પડી તેથી હું ગૌરવ ધરાવું, એ સ્વાભાવિક હતું ; જે પરિચિત સાથીએ કાકમંડળ માટે મને જ પસંદ કર્યો હતો તે પસંદગી ખોટી ન હતી, એવી તેને ખાતરી થશે, એ વિચારથી મારું હૃદય રજરના પાતળા ડુલકા જેમ ફૂંક મારતાં ફૂલે છે તેમ ફૂલ્યું—પ્રકુલ થયું.

પરંતુ પ્રકુલતા વધારે ક્ષણો ન ટકી. કા-કાનો કાનના પડદાને ચીરી નાખે એવો કાકારવ કાકમંડળે શરૂ કર્યો. મેં તેમની મનોવૃત્તિ જાણી લીધી. કાકમંડળ—એ મંબીર બનેલા કાકમંડળને—કાંઈક જવાબ આપેલો છે એ હું સમજી ગયો. એટલે ખમીરવાળો થઇને હું તેમની બાષામાં બોલ્યો: “સજીર, તમારે બધાને એકસાથે બોલવાની જરૂર નથી. તમારામાંથી એકાદ પ્રતિનિધિ બનીને મારી સામે વિવાદ ચલાવો, તો

। પ્રશ્નોનો ઉકેલ થઈ શકે.

આ તમને છેલ્લીવારની ચેતવણી છે. નહિ માને તો બન્ધુછીઆ ટેટાનો મારે પ્રચંડ બહાર કરીને તમને ઉરાડી મૂકવા પડશે. ”

આટલું કહ્યા પછી એક રૂઢપુટ કાગડો એક મારી નજીક આવ્યો અને ઉંચે ડોળે, ચાંચ પહોળી કરીને કોઈ કોઈવાર તેના નાજુક ચરણને નચાવતો નચાવતો, તેની બાધામાં મને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :—

“ સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ અને દ્વાપરયુગ પસાર થયા પછી હવે હડહડતા કળિયુગનું શાસન પ્રવર્તે છે, એટલે અમે ઋષિકુળના હોવા છતાં અમારું અપમાન થાય એમાં નવાઈ નથી. ખરી રીતે તો ઋષિકુળનાં પંખીડાંને મન માનાપમાન વસેજ નહિ. અમે તો મનુષ્યો સાથે બોલતાં પણ નાપાક બનીએ, પરંતુ ધણી વર્ષથી આ માનવસૃષ્ટિમાં અમારી ઓલાદ અને રીતભાત વિષે ધણો ખેટો ખયાલ બંધાઈ ગયો છે, તેથી આજે પ્રસંગ મળતાં કાંઈક ખુલ્લસો કરીને માનવજાતને ખરી વસ્તુસ્થિતિથી જાત કરવાની અમે તક લઈએ છીએ :—

“ અમારા દેહના જ રંગ સરખા એ કાળા માયાના માનવી, પ્રથમ તો અમને ‘ કાગડા ’ જેવા તોછડા નામથી બોલાવવામાં જ તમ બોક્કેની છુજ થાય છે. અમે કોણ ? વાલ્મીકિ; વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર ઋષિ જેવા અમે પણ

તેમના જ કુળમાંથી ઉતરી આવેલા કાકઋષિ કહેવાઈએ છીએ. રામાયણ રચાય તેવા રામચંદ્રનું રાજ્ય હવે હયાત નથી તેથી વાલ્મીકિ ઋષિ પણ પુનઃ અવતાર ધરતા નથી. બ્રહ્મર્ષિને જ્ઞાયક થવા માટેનાં તપોવનો નથી, તેથી વસિષ્ઠ ઋષિ પાકતા નથી અને રાજર્ષિમાંથી બ્રહ્મર્ષિ થવાય તેવાં વરદાન દેનાર ને લેનાર દેવ કે સેવક નથી, તેથી વિશ્વામિત્ર પણ પરવિશ્વમાં જ વિહાર કરે છે ; તથાપિ કળિકાળના માનવીની દયા અમારા દિલમાં વસી રહેલી હોવાથી કળિયુગમાં ધણું ધણું અમારે સહન કરવું પડશે, એ જાણુવા છતાં અમે કાકઋષિમંડળ કળજુગની દુનિયામાંય અવતાર ધરી રહેલ છીએ. અલગત કળિયુગના સ્પર્ષથી અને માનવગણની હાડછેડથી અમે આખા ઋષિ મટીને હવે પા ઋષિની કક્ષાને પામ્યા છીએ, છતાં પરાર્થે સર્વસ્વ હોમી દેનાર સ્વાર્પણભોગી અમે ભોંકો તે વાતની પરવા કરતા નથી અને તમારું કલ્યાણ થાય એ હેતુથી અહીં જીવન ગુજરી રહ્યા છીએ. હવે તમારે વિચાર કરવો જોઈએ અને વિના કારણ તમારી જ ખાતર આખામાંથી ઘટીઘટીને પા બનેલા ઋષિઓના દિવ્યસ્વરૂપને ઝોળાળી અમારા દ્વારા લેવાય તેટલો યોગ્ય લાભ તમ ભોંકોએ લેવા માંડવો જોઈએ.”

કાકત્તપિતું આવું કથાનક સાંભળ્યા પછી મારાથી મૂળા રહી શકાયું નહિ. લેન્ડોરે કહ્યું છે કે જ્યારે દલીલ ખૂટી પડે છે ત્યારે ગાળો ચપોડવામાં આવે છે ; કાકત્તપિના સત્ય કથન સામે મારાથી દલીલ ન થઈ શકી ત્યારે ગાળોને બદલે એકાદ ઉપાલંબવડે તેને અવાઈ બનાવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. હું બોલ્યો :—

“ કાકત્તપિ બલે હો, પણ તમને તમારી જાતથી સંતોષ થતો હોય એમ અમારી ચક્ષુને લાગતું નથી. નહિ તો કોયલનું અનુકરણ કરવા તમે શા સારૂ લલચાઓ?”

ત્યારે તરત જ કાકત્તપિ પોતાની ઠા-ઠા વાણીમાં કહેવા લાગ્યા :—

“ અનુકરણ? અનુકરણ કોણ કોનું કરે છે તે તમે નથી જાણતા? તમારી નાતનાં પંચ મળે છે ત્યારે ત્યાં અમારું ક્યાં ઓછું અનુકરણ થાય છે? તમારી નાત જન્મવા એસે છે ત્યારે તમારાં ઘૈરાં અમારું ક્યાં અનુકરણ નથી કરતાં? તમે કહી ગયા કે અમે લોકો ચાંદાં શોધીએ છીએ: મને મારા સમગ્ર મંડળ તરફથી પૂછવાનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે, કે તમારામાં ચાંદાં શોધીને મનુષ્ય જેવા મનુષ્યને બે બદામનો બનાવી દેવાની ક્યાં ઓછી આદત છે? અમે મરેલા માણસના મડદાને ચૂંથતા હોઈશું તો

તમારી ઓલાદમાં આવેવાનો ગણાતા કેટલા બધા આદમી જીવતા માણસને ચૂંધી નાખવામાં પાછી પા'ની કરે છે ? અમે તમારા બંધુકીઆ ટેટાથી લડકીએ છીએ તે તમારો મિત્રા બ્રમ છે. જાણેઅજાણે તમે લોકો હિંસાના ભાગીદાર ન બનો તેથી જ અમે ઉડી જઈએ છીએ ; પરંતુ પવનથી પાંદડું હાલતાં લડકી ઉડનારા તમારી દુનિયામાં ક્યાં ઓછા પડ્યા છે ? શાન્ત ને સુમધુર સંગીત જેવો સુખી સંસાર ચલાવતાં દંપતીના ભવમાં દવ લગાડનાર તમારામાં મોટાભા ગણાતા ધણાય પડ્યા છે ; તેમને તમારાથી કશું જ કહેવાતું નથી અને અમે-પંખીના અવતારમાં ઋષિકુળમાંથી ઉતરી આવેલા કાકમંડળને ધમકાવવા ને અમારા ચાલતા વ્યવહારથી અટકાવવા આવો છો, તે શરમ નથી આવતી ? તમારું અજીકું જમવામાં અમને શી લિજીત આવતી હશે, તે જાણવું હોય તો વગર હકકે લાંચ લઈને પેટને ડંકુ કરનાર કે પારકે પૈસે તાકડધિખા ઉડાવનારને જ પૂછજો એટલે પત્યું. વળી અમને ખૂંટ પડાવનાર તરીકે ઓળખાવનાર એા એકદેશી દષ્ટિવાળા માનવી, તમારા લોકની ઉજળી લૂંટ વિષે તમે કેમ કશું બોલતા નથી?"

હું શું બોલું ? સાંભળીને હંડોગાર બની ગયો. પ્રકૃત કાકઋષિ સામે ટગરટગર જોઈ જ રહ્યો. ત્યારે વળી તે પા ઋષિએ પુનઃ સંભાષણ ચલાવ્યું :—

“અમે અમારા મૂળ પુરુષ ઋષિમંડળને ત્યજીને માનવજાતના ઉદ્ધાર માટે હડહડતા કળિકાળમાં આલોક વિધે ઉતરી આવ્યા. પરિણામે પા ઋષિની પરિરિચિતને પામ્યા. એ બધું તમને જ આભારી છે, છતાં હજુય મગર તો અમે જ થઈ શકીએ તેમ છીએ, કે પા તો પા પણ એટલાય-પા ઋષિ-અમે રહ્યા છીએ ! તમે તો મનુષ્ય હોઈ માણસાઈમાંથી પણ મુક્ત થતા જાઓ છો અને જાણે પા ઋષિ થવું હોય તેમ અનેક રીતે અમારું અનુકરણ કરી રહ્યા છે ; પણ કોયલનું અનુકરણ કરવાથી અમે કા-ક શીટીને જેમ કોયલ નથી બનતા, સિંહનું ચર્મ ઓઢનાર ગર્દભ જેમ સિંહ નથી થતો, તેમ હરતાં ને શરતાં અમારું અનુકરણ કરવાથી જે આખા, પોણા, અરધા, કે પા બિલકુલ ઋષિ જ નથી તે ઋષિ થઈ શકવાના નથી, એ બ્રહ્મબોલ સમજી લેજો.”

ઋષિમુનિઓ વિધે વાચેલું કે તેઓ કોપતા ત્યારે શાપ હઈ દેતા. રખેને કાકઋષિનો પણ કોપ થાય ને મારે શાપના બોગ થવું પડે, એ બચથી હું બડક્યો. મેં પાવડી ફેરવી. હું નામ જાન્યો ને ધમિથી બોલ્યો:—“ઠીક, આ વાડીને તમારી સમજે, ચાહો ત્યાં સુધી અહીં વિહાર કરો, જોઈએ તો મિષ્ટાન્ન લાવી આપું. બોલ્યું-ચાલ્યું માફ કરજો, મેં તમને બરાબર ઓળખેલા નહિ, તેથી જ દાવેતમ

બોલાઈ જવાયું હશે. બોલો, શું જોઈએ છે ? મિથાન્ન લાવી આપું ?

“ અમારે મિથાન્નની શી ખોટ છે ? જ્યાં અમારો આદર ન થાય ત્યાં અમે રહી શકીએ નહિ. રહી તમારી વાડી.” એટલું બોલીને ઠાક-પ્રતિનિધિએ ચાંચ પહોળી કરી, ડોલે। ઉઘો કર્યો અને તે ઉડવા માંડ્યો. તેની સાથે આખું કાકમંડળ પણ ક્ષણમાત્રમાં આકાશમાર્ગે પ્રવાહ્ય કરી ગયું. પણ કાકમંડળિનું કથાનક તો કાયમને માટે જીવન સાથે જડાઈ રહ્યું !

ગટરમાં ગંગાજળ

૧

કન્યા

મલ્લરે નામ ગંગા. જાળપણમાં 'કાલ' જાળહરિણુ
પેઠં હું નાયતી-ખેલતી ને ઠડોલોલતી. સરખી-સમાણી
સાહેલીઓનો સહવાસ ને માવતરની મીઠી હુંદ; એ જ
મારો સંસાર.

કુટુમ્બ પેસેટકે સુખી. શોક-આળસમાં પ્રતિજ્ઞાવાણું.
સંસારના વટવ્યવહારમાં કુશળ. અર્ચખૂટણુ ને માન
મેાભામાં ખાનદાન.

માળાપને પેટ હું એકની એક દીકરી હતી અને
'દીકરીએ જ દીવા' હતો. સૌ રીતે સુખી માળાપને

પુત્રસુખ ન હતું. બાઈ વગરની હતી, માળાપને મન બદલવાયો હતો. જરા ગીસાડી, તો રીસાયલા દૃષ્ટિને મનાવવા સારું જોઈતાજી જેવાં તલપાપડ થઈ જતાં, તેવા માગં માળાપ મારે માટે થતા.

કમે કમે કન્યાવન્થા ઉતરી ને કિશોરાવસ્થા બેઠી સાહેલીઓને મારી આખોમાં કાઠંડ જાડું જણાવા લાગ્યો. વિકાસ પામતા પૂંપ પેઠે અંગનો દરેક અવયવ ખીસવા લાગ્યો. પ્રેમ એ શી વસ્તુ છે, તે કાઠંડ સમજવા લાગી અને વનતુ ગાગરગિણી મટીને મદાયની, મર્યાદાની, શરમની મમારમાવતી લાગણીઓ ને લદરીઓમા વિહરવા લાગી.

નૃદ્ય મગાળા સરખા નરાતાનું નિર્માણ કન્યાવિનોદ લોપારા લાગ્યા. સાહેલીઓના ટીખળમા, મસ્તીમા, સભાષણમા કન્યાકાળે જે નહોતું, તે હવે અનુભવાવા લાગતું. હું “પરણવા યોગ્ય” થઈ.

‘પરણવા યોગ્ય થઈ’ તે દરમિયાન વનિતાવિશ્રામે મને સર્પદિત્યનું, સગીતનું ને ભરતગૂથણ આદિ કળાનું કાંઈક જ્ઞાન ફીકું હતું. એટલે માગસાગનો વિચાર ને નિર્ણય કરવાની વિવેકશક્તિનો ખાગમા ડીકડીક વિદાસ થયો. તથાપિ એટલી વય સુધીમા નેળવતું જ્ઞાન કિછીનું હતું— ‘વનિતાવિશ્રામ’નું હતું; પરંતુ મરજાર ને ધરની કેળ-

વણીમાં મને જે કાંઈ પણ મળ્યું હોય, તે લાડ, લાલન-પાલન ને એવું એવું જ.

એટલે શિક્ષિત છતાં હું અર્ધદિગ્ધ બણેલીમાં જ ખપી શકું. ચારિત્ર્યનું બંધારણ, ધર્મનીતિનું સંઘટન, આચારવિચારની શુદ્ધતા વગેરેનું માપ કાંઈ બહારના બહુતરપરથી માપી શકાય ? ‘વનિતાવિશ્રામ’ એટલે બહુરંગી દુનિયાનું ધામ. બહુવા આવતી બધી થે બાળાએ કાંઈ બાળાઓ જ ન હોય; કેટલીક બલા પણ હોય. કોરા કાગળ જેવા મારા અસંસ્કારિત હૃદયમાં, સંગના રંગ લાગે — એ ચેપી રાગના છાંટા ઉડે—તેમાં મૂળ વાંક કોનો ? વાચક ! અહીં ઈન્સાફ આપજો.

અમૃતશળને ઉછેરવામાં જેટલી સંજ્ઞા રખાય, તેટલી કાળજીથી મારાં માખાપે માફ પાલનપોષણ કર્યું ને મને ઉઠેરીને મોટી કરી, તેના બહલામાં હું તેમનો જ વાંક કાઢવા બેઠી છું એમ તમને લાગે છે ? વાંક વિધાતાનો. કોઈનો ય વાંક હું કાઢતી નથી; માત્ર આપરીતી જ આવેજી છું. ન્યાયનું તોલન કરવાનું સામ્રાજ્ય ન્યાયાધીશને.

હું “પરજીવા યોગ્ય થઈ” એટલે માખાપને ચિન્તા પડી. પેટની કન્યા મુખી થાય તેવું તેમણે પર શોધવા માડ્યું.

૨

પત્ની

શેઠ જમનાલાલ મરહૂર મિલએન્ટ હતા. તેઓ બપોરે લગ્ને કુંવારા (!) હતા. અત્યંત, એ વારની એ બેરીઓથી તેમને એ દીકરા ચર્ચેલા હયાત હતા અને હવે તેમણે ‘વન’ પણ વટાવ્યું હતું; છતાં પૂરા પંચાવન વર્ષની વયે ય પત્ની સિવાયનો સંસાર તેમને સ્મરણસૂત્રો લાગતો હશે, એટલે પોતે પત્નીની તલાસખા હમેશાં રહ્યા કરતા. પરિણામે હું તેમનો શિકાર થઈ પડી.

ઉપર કહ્યું તેમ “પેટની કન્યા સુખી થાય તેહું ધર” માગાપે બોલ્યું. શેઠ જમનાલાલ મિલએન્ટ. એટલે વેબવિલાસમાં કાંઈ મજા હોય? માગાપે ધર બોલ્યું: વર ન બોલો! પૂછું છું કે ધરમાંથી વર થાય કે વરમાંથી ધર? પણ એવા પ્રશ્નો શા દામના? માગાપને મન તો એમ હતું કે ગંગા-જમનાનો સંગમ થાય, એટલે સૌ રીતે સુખના જ દહાડા! મારે મન એમ હતું, કે જે માગાપ મારી અણુસમજણમાં ય, પડતાં પહેલાં બોલ ઉપાડી બેતાં, તે માગાપ મારી સમજણી અવસ્થામાં. બની રાધે રહીને આખો બપોર ગુજરવાનો છે, તેના પાલકે પાડતાં પહેલાં મને કાંઈક પૂછશે. પણ માઈ,

રામરામ કરે. જનનાલાલ શેઠને ઘેર વિવાહ કરવાની ખસલતોનો ગણુગણાટ મારે કાને આવ્યો ને લગીર માઝા છોડીને મા આગળ મેં ટંકાર લગાવી, ત્યારે માએ મને ‘ધેલી’ જ ગણી કહાડી. “ખેટા-દીકરી! આ કામમાં અમે છીએ, ત્યાં લગણુ-તારાથી વચમાં ના અવાય” જે જનનીએ નવ માસ મને ગર્ભમાં રાખી, તે જનેતાનો આવો નિર્ણય સાંભળીને મેં ‘નસીબ’ કહીને કપાળે હાથ દીધો. ‘ખીચું’ શું? કંઈ? કેમ કે બાપ પણ મને મળતા!

૩

સાસરે

“સોળ વર્ષની મુન્દરો, સ્વામી વંદ સાડ”

એ પ્રમાણે હું પરણી ને થોડા જ વખતમાં મને સાસરે વળાવી.

પિયરીઆની સહિયરોનો સહવાસ ~~હોયો~~ માગાપની નીહી છાંચ છોડી. આજ્ઞાબુધી જે ઘેર રહ્યાં છોડી-મોટી થઈ, તે ઘર છોડ્યું : છોડતાં મને શું શું ‘ચુ’ હશે? ઉસ્લાસ, ઉમેદ, હર્ષ કે જેની કહો, તેની માત્ર એક જ ચિનમારી, પિયર ને પિયરીઆને છોડતી વેળાએ દિલાસો દેતી હતી, કે હવે પડવવધે પરણીને “પરણ્યા” સાથે જ

સોહાવાય. કન્યા મટીને પત્ની થએલી 'હું', માતા થવા
સારૂ તો સાસરે જ શોભું. આંસુભીની આંખે હું
સાસરે ગઈ.

સાસરે ભોગવિલાસ ભોગવાય તેટલા -ભોગવવાના
હતા. પણ ન્હાની હતી ત્યારનું મેં ગીતાજીમાં વાચ્યું હતું
કે ભોગવિલાસવટે સત્વગુણ ગળવા મડિ છે. મારામાં આસ્તે
આસ્તે રાજસી પ્રકૃતિનો સંચાર થવા લાગ્યો. હું “ નવી
શેઠાણી ” બની. મારામાં શેઠાણીપણનો જર્વ બરાવા
લાગ્યો. પૂર યૌવનકાળમાં પ્રવેશેલી આ ગંગામાં મોહ,
મદ ને મત્સર વધ્યાં: અને શે: ? મારા ધણી ? ધણી
ધીમે ધીમે ચિતા બણી ચાલતા હતા. મન સંતોષવા જેવું
તેમનામાં દેવત ન હતું, શર ને નૂર ન હતાં: આમ
એકબીજા વચ્ચેનો વિરોધભાસ વધતો જ રહ્યો.

અને પછી ? પછી ‘વનિતાવિશ્રામ’માંની પેલી
બલાઓના સંગનો ઘેરો લાગેલો રંગ કહે કે હવે મારું જ
કામ. તે રંગ-પાશ ચળકવા લાગ્યો. પ્રથમ જાણીવી ગઈ
હું તેમ મૂળે તો ઘર તરફથી ઉચ્ચ સંસ્કારો મળેલા જ
નહિ, એટલે બહારની બલાઓના સહવાસનો જે પાશ
લાગેલો, તે બાહરવા માસમાં અણુધાર્યા ઉગી નીકળતા
કાષ્ઠ છોડવા પેઠે ખીલી ઉઠ્યો. અચળ મન ચલિત થવા

લાગ્યું. તેને કોઈ લલિત 'લાયક' ની લગની લાગી. નિર્મળ આંખમાં કાજળ જેવાં કાળાં કામણુ અંગનાં. અરેરે, પવિત્ર ગંગા જેવી આ ગંગાનું ચૌવનજળ ગટરમાં ભળ્યું ને આજ સુધીની બધી શુદ્ધિ ઉધી વળી ગઇ.

૪

વિધવા-માતા

હું હતી સાળ વાર્દની. સુખલાલની ઉમર ત્રીસેક વર્ષની. શેઠનો ખાનિતો સુખલાલ અમારી મિલનો મેનેજર હતો. બધાંય શેઠીઆ કુટુંબોમાં બને છે, તેમ રસોઇઆના નારદવેડાએ સુખલાલ સાથે માઈ ગાન્ધર્વલગ્ન થયું ! કુદરતનો નિયમ શું બોધે છે ? બર્યા બાદરવામાં મૂશળધારે વસતા મેઘનાં નવાં જળ, સરોવર બરાઇ ગયું હોય તો તેની પાજ તોડીનેય પોતાનો રસ્તો નથી કરતાં ? બરચૌવન-મરત હું, મારી આશાએ અને અબિલાષાએને પરિતોષવાને સાવ અશક્ત ધણીને પાલવે પડ્યા પછી માઈ મન ચલિત થયું.

મનને ચલિત કરવું કે નિમહથી કાનુમાં રાખવું, એનો હવે શો વિચાર ? સુખલાલથી આ “ નવી શેઠાણી ”નું વંઝામહેણું ટળ્યું જાણી શેઠનેય પારાવાર આનન્દ થયો.

આંખઆંક કાન કરીને “સો સારું, જેનું છેવટ સારું” એ ન્યાયે શેઠ એકન્દર આનન્દમાં રહેતા. પરંતુ સારો (!) દહાડો જેવા સૂધી શેઠ જીવ્યા નહિ. મારા સાતમે મહિને શેઠનો કાળ થયો ! પુત્રીમાંથી પત્ની બનેલી હું, ખાતા થાકે ને પહેલા તો વિધવા બની ! વિધવા બની કે માળાપે બનાવી ?

સુખલાલ છેલ્લગટાક હશે, ભોફર તો નહતો જ. કંદર્પની મૂર્તિ સરખા એ સુખલાલને તેની આ વિધવા સ્નેહરાસીના આવિસુખની ચિન્તા થઈ. તેણે એક દહાડો કાયદાનો સવાલ પ્યાનમાં લઈને બને કહ્યું : “મંગા ! ન કરે નારાયણ ને તને દીકરી અવતરે, તો “હિન્દુ લો” પ્રમાણે તને વારસાનો હક્ક મળે નહિ, ને તારે તો મિલમાલિકાનું જીતાં ઓરમાન દીકરા જે દે, તેનાથી નિભાવવાનું રહે.”

વાત મળે ઉતરે એવી હતી. મેં રસ્તો પૂછ્યો. બહુ વિચાર કર્યા પછી સુખલાલે કહ્યું : “દીકરો અવતરશે તો પંચાત નથી. દીકરી અવતરે, તો વાસુદેવ ને દેવળીએ કર્યું હતું તેમ કરવું. તેઓ દીકરો મૂકીને નન્દન ત્યાંથી દીકરી લઈ આવ્યા હતા. આપણે કોઈ અનાથાશ્રમમાંથી દીકરો ઉપાડી લાવી, બદલામાં ત્યાં દીકરીને મૂકી આવવી.”

સ્વર્ગમાંથી જૂતળપર ઉતરવા 'માંડતાં' ગંગાજનો અધઃપાત કાંઈ ઝોઝો થયો હતો ? આ અભાગિણી ગંગાએય પરજન સાથે પ્રિત બાંધી, ત્યારથી ગંગાજળ ગટરમાં મળ્યું હતું; પછી તો પાપી વૃત્તિએ પાપને જ રસ્તે દોડ્યા કરે ને ? મેં સુખલાલની સલાહ સ્વીકારી, અને એ વાચક ! મેં કાળજી કહીન રાખ્યું હતું—કર્મકથા વાચતી વેળાએ તું પણ કાળજીને ઢાલ જેવું રાખજે, ને એકદમ તીરસ્કાર વરસાવતા પહેલાં સંજોગોનો પૂરો વિચાર કરજે. મને 'પ્રસૂતિગૃહ'માં પૂરા દિવસે દીકરી જ આવતરી. " હામ કરે હામ " એ ન્યાયે પ્રસૂતિગૃહમાંથી મારી દીકરીને અનાથાશ્રમમાં મૂકી આવવામાં ને ત્યાંથી તરતનો સાંપડેલો કોઈ બાળનો છોકરો આણુવામાં સુખલાલને ખાસ કરી જ વિટંબણા નડી નહિ. " નવી શેઠાણી " ને પુત્ર આવતયાની વધાઈએ વંચાઈ ને સાકર વહેંચાઈ, ગણીને મારાં ધરડાં મા'પાપ પણ ગુણી થયાં હશે.

૫

ન્યાયમંદિરમાં

પેણ સત્ય હતું થાય, ત્યારે પાપ ઉધાડું પડ્યા સિવાય ન રહે. અમારો પ્રપંચ પ્રકટ થયો. સુખલાલ પકડાયો. હું ય

ગિરશ્તાર થઈ. મામલો અદાલતે ચડ્યો. કામ ચાલ્યું. એ બધું કારસ્થાન મારા ઓરમાન દીકરાઓનું હો. કે શવે તેનું હો; પણ વાત વા લાઇ ગયો. માઆપે શીટકાર વરસાવ્યો “ એ કરતાં તો પેટે પથરા પડ્યો હત તોય સારું, કે ધાખીને ખપ લાગત ‘ વગેરે પ્રહારો સાંભળી સાંભળીને હૃદય બુટું બની ગયું. વાટે કે ધાટે, ચોટે કે ચારે, બધે શટશટ થઇ ગઇ. દબોલીમાં બાકી ન રહી. અદાલતમાં તો માણસ માય નહિ. આ પણ એક પ્રકારનું જીવન—નગનું નાટક જ હતું ને ! તે જોવા આવનારને ડૂંટી બદામ સરખી ભરવી પડે તેમ ન હતું. જુગારીઓ લેવાઈ. પ્રતિપક્ષના વકીલે વકીલાત ચલાવી. સુખલાલના વકીલે ય પાપ છૂપાવવા તેનાથી અને તેટલા પ્રયત્ને દલીલો લડાવી. આખરે ન્યાયાધીશે મારે કાંઈ કહેવું હોય તો તે સાંભળવાની જગ્યા આજીવી.

બધું જ કહેવાઈ ગયું હતું. જે ઘટના બની હતી, તેની ન્યાયાધીશની નોટમાં નોંધ લેવાઈ ચૂકી હતી. બચાવ કરવાને નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવો અને ઠીક ન લાગ્યો. હું અવાચક જેવી બની ગઈ હતી; છતાં ખુબસૂટો દીવો આખર વડીએ જેમ ઝમકી ગય છે, તેમ છેવટનું બળ એકઠું કરીને મેં ન્યાયાધીશ આગળ નીચે પ્રમાણે નિવેદન કર્યું :—

“ મારા નામદાર, ઇન્સાફને હાથ-પગ હોતા નથી. નજરે-નજર ખૂન થતું દીકું હોય, તેવો ખૂની પણ પુરાવાના પ્રયત્ને છૂટી જાય છે. તેનાથી ઉલટું, પૂરતા પુરાવાને અભાવે સાચો માણસ સજા પણ પામે છે. ન્યાયાધીશ કેવળ કાયદાને વશ છે ; જ્યાં એવી સ્થિતિ છે, ત્યાં મારે કશું જ ન કહેવામાં બહુ કહેવાઈ જાય છે. એટલે પ્રકટ થએલા પાપથી મને ચનાર સજાનો ભોગ થતાં, બચવા વાસ્તે કાંઈ સમર્થ બેરિસ્ટર રોકું ને હું કદાચ નિર્દોષ ફરું ; તથાપિ મને ચોટેલું કલંક કાંઈ જૂસાય નહિ. એટલે આપની આગ્રાથી, આપની સમક્ષ, આખી અદાલતના પ્રેક્ષકો સાંભળે તેટલા ખુલ્લું અવાજે, હું જે કાંઈ નામદાર આગળ નિવેદન કરું છું, તે મને ચનાર સજાની મુક્તિ કે ઘટાડાની કે દયાની માગણીની ઈચ્છાથી નહિ, પરંતુ સહતો સમાજ જે કલંક મારે શિર ઢોળી રહ્યો છે, તે કલંક સમાજને જ લાગુ પડે છે, કે મને, તેનો કદાચ તો નિષ્કર્ષ કાઢવા સારું.

“ આપ નામદાર ન્યાયાધીશને હોદ્દે વિરાજ્યા છો. ન્યાયનું તોલન જન્મે બાબુ તપાસીને થવું જોઈએ. મારા મુકદ્દમામાં મુખ્ય મુદ્દા બે છે :—(૧) પરજ્યા પછી મેં જે જે પાપ કર્યાં છે. તેનો હિસાબ ચોક્કસો કરવો. (૨

પાપ કર્યું જ છે, તો તેનાં કારણોના જારીક દષ્ટિએ, સુક્ષ્મ બુદ્ધિશક્તિથી ક્યાસ કરવો.

“ જીજ્ઞાસીમાં પડેલી હકીકત બધી જ મારે કળૂણ છે. એટલે પરજુયા પછી હું વરની મટીને પરની થઈ ને દીકરી સટે મેં દીકરો બોધ્યો, એ બદલ ન્યાયમંદિર કાયદેસર મને જે સજા ફરમાવે, તે ભોગવવાને હું તૈયાર છું.

“ હવે ખીજે મુદ્દો. મારાં પાપ વાસ્તે જેમ હું સજા ભોગવવા તૈયાર છું, તેમ તે પાપના જે ઉત્પાદક હોય, અને પાપનો રસ્તો જે મોકળો કરી આપનાર હોય, તેને વાસ્તે કાયદાએ કશી સજા થડી છે ? “ ચોરી કરનાર કરતાં કરાવનાર વધારે ગુ-હેગાર હરે છે કે નહિ ; જવાબ હકારમાં હોય, તો, મારા નામદાર ! આપ થડીબર ન્યાયાધીશનો હોદ્દો ભૂલી ગયો—અધિવેક થતો હોય તો અખળા જાતિ માટે—આપની ધર્મની દીકરી સમજીને ય-માફ કરશે ને મને કહેવા દેશે, કે એ ગૃહસ્થ ન્યાયાધીશ ! આ હડહડતા કળિકાળમાં આપે આપની નાતમાં, અરે ખુદ આપનો જ કુટુંબમાં કેટકેટલાં સત્યવાન ને સાવિત્રી સરખાં દંપતી દીધાં ? પકવ વયે પરજુવવામાં આવે, લગ્ન એ સી વસ્તુ છે, તેને હું સમજતી થઈ હોઉં, છતાં જેની

સાથે મારે જન્મારો કહાડવાનો છે, તેના વિષે મારો મત માગવામાં ન આવે, મને સાંભળે પણ ના ; “દીકરીઓએ લમની બાળતમાં વચમાં ન પડાય, ને તેમ થાય તો મર્યાદાનો ભોપ થાય” સમાજની એવી દાનવી રૂઢિવટે મોઢામાં દૂરો દેવાય ; સોળ વર્ષની બરજોતનવંતી કન્યાને પંચાવન વર્ષના મરવાને બાળસે જીવતા જીવ સાથે નોડવામાં આવે, પરિણામે સત્યવાન ને સાવિત્રીના વહી ગએલા યુગ પછીના આ વર્તમાનકાળની અસરોના ભોગે છતાં છિનાજવાં થાય, તો તેમાં મૂળ ગુન્હેગાર સમાજ કે મારા નેચી ગંગાગૌરીઓ ? વધારે સળપાત્ર રૂઢિચુસ્ત સમાજ કે મારા બાહુતી લાલ સરખા લાલાઓ ? મારા નામદાર ! આ વિષે આપની કાયદાપોથીમાં છે કંઈ ખુલાસો ?

“ મરનાર માંડીને બે પુત્રો હયાત હતા, ને પોતાનો એક પગ ચિતામાં ચંપાયેલો હતો, એટલી તદ્દવચ પર્વત તેમનું વિપયવાસના તૃપ્ત ન થઈ ને પોતે પરણવાની ઉમેદવારી કરતા રહ્યા. કોઈ બાળહરિણ વનવનમાં વિહાર કરતું હોય અને હાથના બુઠ્ઠા સિકારીના ભોગ થઈ પડે, તેમ તે વિપયી સૈક સાથે મારું પાશ્વિમહણ ચયું ને આ અસ્ફુટ-ખીલત કળીતું જીવન ધૂળધાણી થઈ ગયું, તેનો ઇન્સાફ ચૂકવનાર આગત આ સુદમાં કયાંદ પશુ છે ? હોય તો

કે માણું છું કે એ અદાલત, અજના નિર્દય સમાજને ફાંસીને માંચડે ચઢાવ્યા સિવાય ન રહે.

“જુલુ સાહેબ, મિસિસ એનિબિસન્ટને ત્રણેક મહિના જ કોઈખતરમાં સરકારે નજરકેદ કર્યા હતાં. એટલામાં તે સમાજે સરકારપર “અખજાળતિપર હાથ નાખવાનો” આરોપ ઢાળી, અજખ ખજખજાટ મચાવી મૂક્યો હતો અને ખિસન્ટખાઈ છૂટયાં ત્યારે જ જે સમાજે સરકારનો ખાલ છોડ્યો હતો, તે સમાજ, ખીલતા એક પૂખ્ત જેવા સુન્દરીજીવનને ધરડો ખખ આદમી કાવમને વાસ્તે નજરકેદ કરવા જેવું પગલું જરૂર તે સામે આંગળી પશુ ચીંધી શકતો નથી! આ વિષે આપની કાયદાપોથીમાં સન્નનો છે કાંઈપશુ ઉલ્લેખ ?

“સોજ વર્ષની સુન્દરીનાં પંચાવન વર્ષના બુદ્ધ સાથે લગ્ન થતાં અટકાવવા વાસ્તે સમાજે કે સરકારના કાયદાએ કરો જ પ્રતિબંધ કર્યો છે ? તેથી ઉલટું, લગ્નવેળાએ મનગમતાં માર્કમિટાલ ઉડાવીને, લગ્નકન્યાના લાવખ્યાનાં છૂપાયલાં, ચિત્તને ચીરી નાખનારાં હૃદયભેદક આંશુમાં વધારો કરવામાં આવે છે કે ખાજી કાંઈ ? એવાં અખજારત્નને ગન્ધાતા ઉકરડે ફેંટી દેવાતાં અટકાવવા વાસ્તે આપની કાયદાપોથીના કોઈ પશુ પાનામાં

કરો ઉલ્લેખ છે? જે સમાજ રમણની ધીકતી ભરમપર હિન્દુ-ધર્મને નામે આશાભરી અગળાજીવનનાં બળિદાન આપી રહેલ છે, તેમાંથી હું એક ગંગાગૌરી પ્રકટ થઈ છું, પણ મારા નામદાર, એવી સેંકડો ગંગાગૌરીઓ ચાર દિવાલોની મધ્યમાં જૂદ શેડીઆઓના મશરૂના ગાલીઆપર પડી પડી ખોરખોર જેવડાં આંસુ ઢોળી રહી છે, તેના ખયાલ કે તેના તમા કાષ્ઠને પડી છે? બોલવામાં અવિવેક થતો હોય તો માફ કરશો. જે બોલુ છું તે હું નથી બોલતી, ઉઠળતી આંતરડી બોલે છે. લોક મને વ્યભિચારિણી કહેવે, તે પહેલાં લોકરૂપ સમાજ કેટલો દુરાચાર કરી રહ્યો છે, તેના તેને વિચાર થશે ખરો? અને મારે દીકરી સટે દીકરો શું કરવા આજુવે પડ્યો? મારા નામદાર! આપના 'હિન્દુ લોક' માં અગળાજીવનને દેખાતો અન્યાય ન મળ્યો હત, તો મારે શું કરવા એવું પગલું ભરવું પડત? કાયદો ઘડી વખતે, તે જેને વાસ્તે ઘડાયો છે, તેના વિચાર, મત કે સલાહનો અતુલ્ય કાયદા ઘડનારાઓએ લીધો હતો? દીકરીઓનો વારસાઈ હક્ક કાયમ રહ્યો હત, તો અવગણે રસ્તે જવાનો તર્ક સરખો ન થાત. મને બાકુવા દેશો કે એકલા દીકરાઓ જ વારસાઈ મિલકતનો સદુપયોગ કરી બાણે છે? દીકરીઓ દુરુપયોગ જ કરતી હશે? દીકરીઓને

ધન-મિલકતનો વ્યય કરતાં આવડતો જ નથી, એના યુવા સમાજ પાસે કે કન્યાદાતાઓ પાસે છે વાર ?

“અરેરે, આવા મુકદ્દમા અદાલતે ચઢે, તેનો ન્યાય ન્યાયાધીશે ચૂકવે, ફજેતી જેવા ભોક એકઠા થાય, હકીકત જગખત્રિસીએ ચવાય; એ બધું કયા ખાસ કારણથી બને છે, તેનો સૂક્ષ્મ વિચાર જરા ઝીણવટથી આપ કરી જોશો ? એરમાન દીકરાઓ પણ મજૂર કરતાં તીજેરીમાં પડેલા ચળકતા સિકાના જ વધારે સગા થયા ! એરમાન-એરમાન પણ હું તેમની મા થાઉં. માનો સાલ્લો ન્હાનપણમાં બાળક ઉઘાડે તે સાંખાય; મોટપણે દીકરાઓ દ્રવ્યના મોહે માને ફજેત કરવામાં પૂરો ભાગ ભજવે, એ સત્યવાન-સાવિત્રીવાળા વહી ગયેલા યુગમાં જ બને-હાય ! પૈસો !

“કંઈ રંધાયો છે, દિલની દાઝની ઉન્હી વરાળો વધારે કહાડી શકતી નથી. નામદાર, દુકામાં બધું જ કહી રહો છું. હવે આપના હાથમાં જે કન્યા પડ્યા હોય અને કાયદાના જે ફરમાનને આપ અધીન હો, તેને અનુસરીને ઇન્સાફ જાહેર કરો.”

—અને એક કલાક પછી મુકાદ્દો જાહેર થયો. માફ સંભાળણુ પૂરું થયા પછી તરત જ અદાલતમાં અડધા કલાકની રજા પડી હતી અને નામદાર ન્યાયાધીશ

એમ્બરમાં ગયા હતા. મને લાગે છે, કે તેમણે ચુકાદો એમ્બરમાં જ લખ્યો હશે; કેમ કે અડધા કલાક પછી અદાલતે ફરીથી કામ હાથમાં લીધું, તે વખતે નાન્યાયાધીશની ખુરસી ખાલી હતી. પોતે એમ્બરમાં હોય કે મુકામે સિધાવ્યા હોય; અદાલતમાં હાજર ન હતા. એટલે તેમનો ચુકાદો તેમના શિરસ્તેદારે વાંચી સંભળાવ્યો હતો. મતલબ આ મુજબ :-

“ ગંગાનું અંતિમ સંભાષણ સામ્રાટ હિન્દુસમાજનું ખરું ચિત્ર ખટું કરનારું છે. હિન્દુસમાજને સડતો ધર્મ કહી શકાય. તેના જે ભાગોમાં નરતર મૂકવા જેવાં હોય—સુધારા કરવાના હોય—તે વેળાસર ન થાય, તો કાળજલે આખોય સમાજ ગન્ધાઇ ઉઠી મડદા જેવો બની જાય તો નવાઇ નહિ. બાળલક્ષ્મ, વૃદ્ધલક્ષ્મ, કન્નેદાં, કન્યાવિકૃત વગેરે અનેક અધમ આચરણોથી સમાજ ખદખદી રહ્યો હોય, ત્યાં ગંગાગૌરીના બનાવ અજ્યયથી ઉપજવનારા ન ગણાય : એ દૃષ્ટિએ ગંગાખાઇ જો કે કાયદેસર ગુન્હેગાર છે, છતાં દયાપાત્ર વધારે દૂર છે. હકીકતથી સ્પષ્ટ થયું છે કે તે ખાઇને, તેની ઉગતી જીવાનીના પ્રવાહ, ગંગાના નિર્ભજ જળને બદલે કહોવાતા ખાડામાંના પાણી ભણી વાળવાની ફેરજ પડી હતી. તેના ખીસતા જીવનની ઉર્જાવળ ભાવિ

આશાઓ, તેનું લગ્ન કરનારાઓએ ને તેનો હાથ ઝાલનારે
હૃંદી નાખી હતી. પરીણામે એકવારની ગંગા જેવી મંજાને
હવે બેઠાતી છાતીના નિઃશ્વાસો સાથે, છિન્નભિન્ન થઈ
ગએલી ધમ્મજાઓના રમરણોવડે જ ધુધવાતી આન્તર
ચિણ્ણગારીથી, સિઝાઈસિઝાઈને સમાજના પ્રચન્ડ અગ્નિમાં
જીવન જીવવાનું રહ્યું છે; તે બદલ જે સત્તા હત, તે
ન્યાયમંદિર સમાજને શાસન દીધા વગર રહેત નહિ. પરન્તુ
ત્યાં સુધી તેવી સત્તા ન્યાયમંદિરના હાથમાં ન હોય, ત્યાં
સુધી તો, પડેલી જુગાનીના આધારે, નીતિભ્રષ્ટ દરતી
મંગાખાઈને કાચદાને અધીન થઈ, ૭ માસની સાદી
કેદની સજા ફરમાવવામાં આવે છે અને સુખલાલને એક
વર્ષની સખ્ત કેદ. ”

“ આ પ્રમાણે ચુકાદો વંચાયો ને હું તથા સુખલાલ
પોલિસને હવાલે થયાં.

“વાચક ! હજારે તને જુદી દીધી હોય, તો ૭
માસની સાદી કેદ ભોગવતી આ હુમ્મંગી અગળા માટે કે
તેને દુરાચરણમાં વાળનાર સમાજ માટે જરૂર બે આંસુ
પાડજે. કેમકે દયાળીનાં એ આંસુથી, સમાજે પોતાનું
જે કલંક મારે શિર ઠોકી બેતાડ્યું છે, તે કદાચ ધોવાશે.

શ્વાન સંભાષણ

પારંવારના આગ્રહથી, તે વિદ્વાન મિત્રને ત્યાં “ એકાદ દિવસની મહેમાની ચાખવા સાર ” ભારે જવું પડ્યું.

વૈદક નિયમ પ્રમાણે તો રાતનું વાળુ હલકા ખોરાકનું હોવું જોઈએ : પરંતુ મહેમાનીના વિવેકે તે નિયમનો “ સવિનય ભંગ ” કરાવ્યો ! જમવા સાર પાટલે બેઠો ત્યારે મેં જોયું, કે ત્રણ ચાર પ્રકારનાં ભજિયાં, બે શાક, રાઇતું, ચટણી, પાપડ, અથાણું વગેરે વાનીઓ સાથે શીરો અને પૂરીનું ભારે જમણું, જર્મનસિલ્વરના ઘોળમાં પીરસાયલું હતું ! મિત્રે ના વિચારી રાત કે જઠરની જમણું પચાવવાની તાકાત. “શરીર બગડશે તો ચુરણ તૈયાર છે-” કહીને આગ્રહપૂર્વક મને ‘પૂ...બ જમાડ્યો.

અમે જમીને દિવાનખાનામાં પાન ખનાવતા બેઠા. ઇચ્છા તો એવી હતી કે આજ ઘણું દહાડે મળીએ છીએ, માટે સાહિત્ય સંબંધી, સમાજ વિષે, જ્ઞાતિને લગતી

અને અને એટલી દેશ-વિદેશની પેટ ભરીને વાતો કરીશું ;
પણ કેવળ જન્મજીવડે જ પેટ તો ફાડફાડ થઈ ગયું હતું !
કહેવાય છે કે વધારે જન્મનારને આગસ થાય, ઘેન ચહે,
એન ના પડે ; રાસભ પેંડે આળાટવાનું મન થય : એ બધાં
સત્યોનો આજ અનુભવ થયા લાગ્યો. એટલે વહેપારની
મંદી ને નાણાંબજારની તંગી વિષે, તો ઘડીકમાં કોઈ નવાં
બહાર પડેલાં ચોપાનિયાં વિષે, એમ ઉડતાં ડીયાં માફક
ગામગપાટા ચલાવી, હા...શ કરીને અમે જન્મેય પચારીવશ
થયા.

પરંતુ લાગ્યે જ અડધો કલાક વીત્યો હશે,
એટલામાં તો પોળનાં કુતરાંએ ભારે શોરબકાર કરી
મૂક્યો—ઘનધાર વાદળાં વીધીને ચતી ભયંકર ઘનગર્જના
કરતાંય ભારે !

હું કંટાળ્યો. મેં ચીડાયલા અવાજે મિત્રને પૂછ્યું :—
“ વારં, આ કુતરાં પણ મારા સત્કારાર્થેજ ભસતાં હશે !
“ મ્હેમાની આપવાની ” મોજ તો કોઈ ઝાર છે બાઈ ! ”
ત્યારે મિત્રે મને પૂછ્યું :— “ જાઓ મારા સાહેબ, કુતરાંના
અવાજને તમે ખાલી ભસવું માનો છો ? ”

“ ત્યારે શું હસવું મારું ? ” મેં તોછડો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ તમે કંઈ કંઈ બાપાના જાણકાર છો ? ” મિત્રે
સ્હામે સવાલ પૂછ્યો.

“તેનું અત્યારે શું કામ છે ? એક તો નીચે કુતરાં મસે ને અહીં તમે—” હું બોલતો બોલતો બન્ધ પડી ગયો. મને જરા અવિવેક થતો લાગ્યો. મન ને મ્હોંપર કાણુ મેળવ્યો : મિત્રની ગંભીરતા કાયમજ હતી.

તે બોલ્યો:- ‘ગુજરાતી’ માતૃભાષા રહી, એટલે એ તો આપણે બાણીએ જ. ‘સંસ્કૃત’ ગુજરાતીની મા થાય, તેથી થોડું ઘણું તેનું જ્ઞાન પણ હોય ; સાહિત્યકૃષ્ટિમાં વૃમનાર રહ્યા એટલે ‘અગ્રેજી’ ને ‘ગંગાગી’નું જ્ઞાન અનિવાર્ય મનાય. સિવાય ‘હિન્દી’-‘મરાઠી’ પણ કદાચ બચુતા હશે. પણ-પણ...”

“હવે પણ ને પણ.” હું આકાતન પગમાં જ બોલ્યો ; અને કોલાહલ મચાવી રહેલાં કુતરાંપર “હાટે” કહીને, પાસે પડેલી આંકણી એવા જોરથી ફેંકી, કે તેના ખરાબર છે કહડા થઇ ગયા. કુતરાંને વાગ્યું હશે કે નહિ એ તો રામ જાણે ; પરંતુ જનવર જાત એવડા જોરથી મસવા મંડી, એટલું જ નહિ, પણ બીજાં કુતરાંએય પોતાનો કર્કશ અવાજ ઉમેર્યો.

મિત્ર આ બધું અનિમિષ નજરે જોઇ રહ્યો હતો. મેં કહ્યું કે આંકણી ભાગવાથી ભાઈનું મન ખાટું થયું હશે. પણ સ્વસ્થકાળમાં જ મારો બ્રમ બાગ્યો : મિત્રે ખુલાસો કર્યો, કે “આંકણીનું” પતનતો કશા લેખામાં નથી. ફક્ત

કુતરાંના ગંભીર વચનના મહાન વિચારમાં હું પડી ગયો છું.”

“એમ ? તમે કુતરાંની ભાષા સમજી શકો છો શું ? ” મેં ઇન્તેન્સરીથી પૂછ્યું.

“કમ નહિ ? સાહિત્યસૃષ્ટિમાં અન્ય બધી ભાષાઓ ખેડાઈ રહી છે ; પરંતુ હજી જ્ઞાનવરોની ભાષા તરફ તો ભાગ્યે જ કોઈનો દૃષ્ટિપાત થયો હશે. આ સેવકે તે કામ લાથ ધર્યું છે અને જાણીને ખુશ થશે કે તે વિષયમાં હીક હીક પારંગત પણુ થયો છું. તમે જે કુતરાંનું બસવું સમજી શકો તો જે મજા કોઈ મહાન તત્ત્વજ્ઞના તત્ત્વજ્ઞાનથી ન પડે, તે એનાથી પડે.” મિત્રે કહ્યું.

“વાહ ! તમે તો કોઈ નવો પ્રકાશ ફેંકી રહ્યા છો. ! ” મેં આશ્ચર્યચકિત થતાં કહ્યું. “વારં, કહેશો કે કુતરાં વચ્ચે શા વિશે સંભાષણ ચાલી રહ્યું છે ? ”

“જેશક ” મિત્રે પ્રારંભ કર્યો, અને નિદ્રાદેવી હવે રીસાઈને પલાયન થવા લાગ્યાં. સત્કાર સિવાય તો સૌ કોઈ સ્વમાનભોગી એમ જ કરે ને ? પછી મિત્રે આગળ ચલાવ્યું :— સાંભળો, આજે આપણી પોળમાં કુતરાંનું પંચ મળ્યું છે.—”

“પંચ ? કુતરાંનું પંચ !! ” મારાથી વચમાં બોલ્યા સિવાય ન રહેવાયું.

“કેમ નહિ ? કેવળ નાતોનાં જ પંચ મળે છે, એમ માનતા હો, તો તમારી ગંભીર જૂલ થાય છે. ” મિત્રે જૂલ ખતાવીને આગળ કહેવા માંડ્યું : “ જાણે કે પરપોળનું એકાદ કુતરું આપણી પોળમાં ઘૂસી જઈને કોઈકનો દુકડો ફાટલો ખાઈ આવ્યું હશે ; તે પરથી તેના ઉપર વિચાર કરવા સારૂં પંચ મળેલું છે. તેમાં પડેલો મતભેદ, એ જ તમારા શબ્દમાં કહ્યું તો કુતરાંના શોરખકાર. ”

“ કેવી સંદૃશિત દષ્ટિ ! એકાદ પરપોળનું કુતરું આપણી પોળનાં કુતરાં ભેગું બળી ગયું, તેમાં આટલી બધી પંચાત શી ? ” હું બોલ્યો.

એનો પ્રત્યુત્તર મારી કનેથી સાંભળવા કરતાં ખુદ ધ્યાન જ તમને સંભળાવે તો ? ’ મિત્રે પૂછ્યું.

“ તો વળી વિવાદથી રળિયામણું શું ? પણ હું શી રીતે સમજી શકવાનો હતો ? ” મેં શંકા કરી.

સંશયાત્મા વિનश्यति । શંકા ન કરો. હું દુભાવિયો હાજરાહજુર છતાં શંકાને સ્થાન જ ન સંભવ. ” મિત્રે હિમ્મત આપી. હું “ નવું જાણવા-અનુભવવાનું મળશે ” એ આશાએ ખુશખુશ થઈ ગયો. પછી હું જેમજેમ કુતરાં વિરૂદ્ધ વિચારો વ્યક્ત કરતો ગયો, તેમ તેમ કુતરાંની ભાષામાં, કુતરાંના એક સરદાર સમક્ષ મિત્રે તે વાતો રજુ કરવા માંડી અને કુતરાંના સરદાર તરફથી મળતા જવાબો મિત્ર મને સમજાવવા લાગ્યા.

મારા તરફથી કુતરાં માટે રબુ ચમેલાં વિશેષી નત્ષેનો સારાંશ આ પ્રમાણે હતો :— “એક પોળનાં કુતરાં પરપોળનાં કુતરાંને આશ્રય ન આપે, તો તે જાત દેખીતી ઠરે છે. મ્હોં શાડીને અને ઘાંટા બેસી જાય એટલે દમ બીડીને બસનાર કુતરાં, હુકડે ઘાંટલે રાજી થઈને પૂછડી પટપટાવે છે, એ તેમની લાલચુ ટુચ્છિ બતાવી આપે છે. કુતરાં બસે છે ઘાંટું, પણ કરડવાના કામમાં સાવ માળાં હોય છે : તેપરથી કહેવત પડી છે કે “ભર્યા કુત્તા કાંદ નહિ.” અર્થાત્ તેમનું ભસવું—બીજા શબ્દમાં કહું તો બોલવું—એ ખાલી બદલાઈ હોય છે. કુતરાં એવી ઉતરતી ઝોલાદની અવતાર ગણાય છે, કે ગુસ્સાંશમાં કાઠવાર માણસ જેવા માણસને પણ, “કુતરા જેવો” કહીને કુતરાની કિપમાદારા દલકો પાડવામાં આવે છે. એવાં કુતરાંને તો છાંયડે પણ ન ઉભા રહેવું જોઈએ,” વગેરે.

હવે કુતરાં તરફથી આ સવળાં દોવારોપણના મજલા પ્રયુક્તરો, મિત્રે જે મીઠું મરચું બહારાવ્યા સિવાય જ મને સંબળાવ્યા હોય, તો મારે કબૂલ કરવું જોઈએ, કે તે માણસજાતને ઘણે અંશે શરમિંદા બનાવનાર હતા. સારાંશ આ પ્રમાણે છે :—

“કુતરાંને છાંયડે ઉભા રહેવાનીયે તાકાત જોઈએ છીએ. શુરુ દત્તાત્રય જેવા જ અમને પોતાનું વાહન

જનાવી શકે. બે પગાળો કાળા માથાનો માનવી અમને
 હલકી ઝોલાદનાં ગણે તો તેમાં તેની બુદ્ધિની ખામી !
 સરસ્વતીએ મથુરનું ને ગણ્યપતિએ ઉન્દરનું, તેમજ વિષ્ણુ
 બગવાને ગરુડનું અને મદાદેવે જેમ પોઠિયાનું વાહન
 સ્વીકાર્યું છે, તેમ દત્તાત્રયે સ્વારી વાસ્તે અમારી જાતને
 પસંદ કરેલી છે. માણસજાતનું વાહન કયા દેવ-દેવીએ
 સ્વીકાર્યું છે ? અસ્વીકાર થયો હોય તો એ શું બતાવે છે ?
 તેપોલિયન જેવો ચિરલ મેનાની જ અમારી ઉંઘનું અનુકરણ
 કરી શક્યો છે. “ કુતરાની ઉંઘ ”નું અનુકરણ કરવા
 કેટલી શક્તિ હવે મનુષ્યજાતે જોઈતા પ્રમાણમાં કયાં
 મેળવી છે ? ગાયકાના લોકોને પૂછો : ખાતરી થશે કે
 અમે ત્યાં આગળ ગ્રામ્યસિંહ તરીકે પંકાઈએ છીએ અને
 વૂજઈએ છીએ. તમારી પેઠે અમારે લંગેરિયન, મરીના,
 મેંડોર, દેશી કે ખાદીની ટોપીઓ ખરીદવા જવું નથી
 પડતું. અમારે વાસ્તે કુદરત ઉકરડા કે બીની જગામાં
 પડેલાં લાકડાંપર છનાકારની ટોપીઓ રચી રહેલી
 છે. અદ્યત, અમે તેની તમા નથી રાખતાં, છતાંય
 અમારી ઝોલાદને મહત્ત્વ આપીને “ કુતરાની ટોપી ”એ
 વગર માગ્યે કુદરત પૂરી પાડતી રહી છે ! શિકારી હશે ને
 સાક્ષી પૂરશે કે શિકારમાં સસલાં-હરણની પછવાડે દોડનાર
 અમારા સરખું અન્ય ડોઈ જ નથી. છતી આંખે અન્ધ

જનેલાઓને તમે દીવાવડે રસ્તો બતાવતા હશો ; અમે જાતે રસ્તે દોરી જઈએ છીએ. ખીચારી માણસજાત ! એકવાર ચમદતનો પડછાયો બાળ્યા પછી તે જવલ્લે જ જીવતો રહે છે. જ્યારે અમે ચમના બાપનેય બસીબસીને ભોંયભેગો કરી નાખીએ છીએ કે બગાડી મૂકીએ છીએ. મરી ગએલાનું મુઠકું સ્મશાન લાઈ જતી વેળાએ અમને શોધીશોધીને લાકડશી કે રોટલાનો ભોગ પેટ ભરીને ધરાવવામાં આવે છે ; અમારા મહાત્મનો તો પાર નથી. ગત આદમીને ગતે પહોંચાડવામાં પુરુષ સરખો પુરુષ જે પુરુષાર્થ નથી કરી શકતો, તે અમારી જાત કરી શકે છે. રાજા ધર્મને સ્વર્ગને રસ્તે દોરનાર જ્ઞાન હોતો કે બાળું કોઈ ? તમે લોકો કુળને, નાતને, જાતને, ગામને, સમાજને કે દેશને કેટલા બધા બેવશ બની બેસો છો ? અમે હજુ માલિકની વશદારીથી વંચિત નથી થતાં ; કોણ ચડે ? હમણું જ કહ્યું તેમ અમે ધર્મરાજને સ્વર્ગને રસ્તે દોર્યા હતા ; તમે અવળચંડી જાતના બનીને અધર્મને રસ્તે ધણાયને દોરી રહ્યા છો ; ઓ બેબૂજાળા માનવી ! એક પોળનાં કુતરાં પરપોળના કુતરાને પોતાના સમૂહમાં ન રાખે, તેથી ‘દોષી’ કહેનાર ઓ ધર્મખોરો, તમે સાહિત્યના, નાતના, સમુદાયના, દેશસંસ્થાના વાડા બાંધી રહ્યા છો, તે વિષે તમારો શો ખુલાસો છે ? તમારાં પંચ નવા દાખલ

ચનારને—નવા તડ—એકડામાં દાખલ ચનારને ક્યાં જોછો દંડ દે છે ? બાઈએ બાઈને કાપનાર ભોલાના શુભ સરખા તમે કસાઈથી ય બૂંડા નથી શું ? શરફે ચાપણુ જોળવવામાં, વહેપારીઓ વધારે ભાવ લેવામાં, લેખંડા લેખ—ચોરીઓ કરવામાં, એમ અનેકવિધ વિશ્વાસઘાતનો વાણુ તમારામાં વહી રહ્યો છે ; ત્યારે હજુય અમે સોંપાયલી ચાકીપર જીવને જોખમે પણ આખાદ પહેરે ભરતાં રહીએ છીએ. ‘કાણુ મોટું ?’ “ હુકડે રોટલે પ્રસન્ન ” થઈએ છીએ એ ભાવના તો સાવ બૂલ ભરેલી છે. હકીકત એવી છે કે જન્મતા પહેલાં ગવાન અને કુતરાતું જુદું કહાડવા તમે પરમેશ્વરને ત્યાંથી બન્ધાઈને આવેલા છો. ખરી રીતે તો તમે જન્મતા હો એવું જ શુદ્ધ અન્ન અમારે વાસ્તે કહાડવું જોઈએ ; તેમ નહિ કરતાં બળેલું, ખટું થઈ ગએલું, ભોંય પડેલું કે કોઈપણ રીતે નાપાક વા દૂષિત બનેલું હોય તે અમારી હોજરી માટે રાખો છો. અમે ઉદાર દિલનાં હોઈ, તે વિષે વિરોધ ન દર્શાવતાં “ પૂંછડી પટપટાવતાં ” જે કંઈ આપો તે ખાઈને પ્રસન્ન થઈએ છીએ. એનાથી ઉલટી રીતે તમે ભોંડો મ્હોં માગી લાંચ રૂસ્વત મળે ત્યારે જ તમારાં પૂંછડાં—પૂંછડાંને અભાવ (જે હોય તો) મૂછો મરડો છો ! કાણુ ઉદાર ? “ લેને બાઈ, સાત વાર નીચી મૂછ ” એમ બોલીને વાણીઆ-

માઘને ઘણીયે વાર મુઝીનો ઉંચો મરોડ નીચે વાળતાં
તીકા છે ; પણ દલપતરામ કવિનેય અમારે વારતે કવિતા
રચવી પડી છે, કે :—

“ સિલા જ્ઞાનની પૂંછડી સાથે ખાંધી ”

અર્થાત્ પત્થર સાથે અમારી પૂંછડી ખાંધી કે વર્ષોપર્યંત
ભૂમિમાં દાટી રાખેા, પણ વાંકી તે વાંકી જ રહેવાની :
કેણુ ટેકી ? અમે ભસીએ પણ ઠરડીએ નહિ : એને
અવગુણ માનતા હો, તો એ મંતવ્ય તમને જ મુજારક
હો. અહિંસાધર્મપરાયણુ ભરતખંડનાં સનાતન સત્યોથી
અચ્છાત એા મૂર્ખ માનવી, તમને ય ભસવા સિવાય બીજું
શું આપડે છે ? હથિયાર જાણવાની એ જ્ઞેનામાં આવડ
નથી, તે તેનો ઉપયોગ શી રીતે કરી જાણે ? તમારા
ગૃહસ્થાશ્રમમાંય કેટલો જલો સડો પેડો છે ? તમે લોક
વિષયના કીડા બની બેઠા છો. વિલાસ માટે અમે એકાદ
માસ પૂરતો ગણીએ છીએ : કેણુ સંયમી ? આ અને
આવા અનેક સહુજોનો વિચાર કરનારને, “કૃતરા જેવો”
કહીને જ્ઞેને વખોડી દહાડવામાં આવતો હશે, તેને ખરી
રીતે તો માન જ મળે છે એમ સમજ્યા સિવાય નહિ રહે.
મનુષ્યજાતને અમે ઘણી ઘણી રીતે અનુકરણીય છીએ.
મનુષ્યજાતમાંથી અનુકરણ કરવા યોગ્ય અમને કશું જ
નથી દેખાતું. મનુષ્યજાત ધીમે ધીમે શાણી થવા લાગી

છે, એ સારી વાત છે. મશરૂની તળાઇએ, મળે ચાંદીના પટા ને ઉંચાં કપડાં તથા પૌષ્ટિક ખોરાકવડે અમારું લાલનપાલન થવા માંડ્યું છે ; અને આસ્તે આસ્તે ગૌપાલનનો વિચારસુદ્ધાં કરમાઇ જવા લાગ્યો છે ; ન્દાના આજકોને રમવાનાં રમકડાં પણ હવે અગાઉની પેઠે સિંહ. ગાય, દેવ વગેરેનાં નથી હોતાં, પણ સ્થળે સ્થળે કુતરાંના વાટ વપરાવા લાગ્યા છે : એ બધું અમારી જાતને મગર 'ખનાવનાર' હોઇ, તમારા સરખા એકાદ અણુસમજી આદમીના બકવાદ સામે જોઇને, ઘટતે ફેળે પહોંચાડવા જેવું જુરૂં પગલું અમે નહિ ભરીએ, પણ એટલી ચેતવણી તો આપીશું કે માનવી મહાશય, આપની તદ્દવાર મ્યાનમાં રાખજો. ”

મારા મિત્રે આ ઉપરાંત સંભાષણનો સારાંશ. લંકામાં જઇ ચડેલા માણસના વધતા જતા લાંગૂલ પેડે ઘણેાય લંબાવ્યો હશે, પણ કહેવાય છે તેમ :—

“ ઉંચ જગાસું મોકલે, જ જગાસા ! તું ;
તાઈ કહ્યું નહિ માને, તો ઢોળી પાડીશ હું.”

એ રીતે જગાસાનું કહ્યું નહિ માનવાથી ઉંચે મને ક્યાગ્તોય ઢોળી પાડેલો હતો, તેથી વિશેષ સંભાષણનો લાભ હું લઇ શક્યો ન હતો. અંશોસ !

અનાથાશ્રમની કન્યા

૧

ધરખૂણે મસલત

આવતી કાલે અમૃતલાલ વાસ્તે મહાજન મળવાનું હતું. તે વિષે આજે ધરખૂણે મસલત ચાલવા માંડી હતી. આવાં કામોમાં નાતના મૂખ્ય ભાંજગડિયાને ત્યાં જ ભાંજગડો થતી. ભાંજગડિયાઓના મૂખી ભગવાનદાસ હતા.

તેમની પરસાળ પમરખાંથી ભરાઈ ગઈ હતી અને મેઢા ભાંજગડિયાઓથી ભરાઈ ગયેલો હતો. “વાણીઆના કાળજી”ને જેની ઉપમા અપાય છે એવા લખલખતા

અંગારથી ભરેલી સઘડી ઓટલાપર ધીકી રહી હતી અને પચીસેક વર્ષનો એક યુવાન વારંવાર હૂકો ભરી આપવા સાર ખડે ખડે સળંગ રહ્યો હતો ; પણ ભાંજગડિયાઓની તરેહવાર વાંટાઘાટથી તેને દેડે દેવાસઘડી ધીકી રહી હોય, એવું સૂક્ષ્મ નજરે જોનારને જણાયા સિવાય રહેતું નહિ.

સમસમાટ કરતી કાળી અન્ધારી રાતનું સાત્રાજ્ય નમતું જ હતું ; છતાં મસલતનો અંત આવ્યો ન હતો. જુવાનનો જીવ તાળવે બંધાયો હતો. હતાશ દૈયે સ્વામ ગગનની ઘેર ઘટા તરફ તેણે દૃષ્ટિ ફેંકી. એ દૃષ્ટિ કદાચ પરમકૃપાળુ પ્રભુ પાસે દયા પામતી હોય.

હજીય તેની દૃષ્ટિ નભોમંડળ ભણી દરી રહત ; પરન્તુ તેણે મેડાપર ઘેંઘાટ થતો સાંભળ્યો, ને તેનાં મન ને લોચન તે તરફ આકર્ષાયાં. તેણે કાનને એક કર્યો, અને મસલતનો અંતિમ ભાગ આ પ્રમાણે સાંભળ્યો :—

“ નાતને કાશુમાં નહિ રાખીએ તો તે વંદી જવાની. સુધારાના વાયુએ તો સત્યાનાથ વાળવા માંડ્યું છે. પગતી પાંતીમાં થઇને નળના દેહમાં કળિયુગ પેસી ગયો હતો, તેમ આપણે પણ જરાક નમતું મૂકીશું, તો મૂલા સમજવા. વારતે અમૃતલાલ હોય કે શવે તે હોય.

અનાથાશ્રમની કન્યા આપણને ત ખપે. આ તે કાંઈ જોછો લવાડો ! આવો જોળાવાડો નાતમાં નહિ છાજે, માટે તેને કાપી મૂકવાનો જ નિશ્ચય કરીને બધા હોડો, એટલે મંગા ન્હાયા.”

“પણ વાણિયાની કન્યા છે, એવી ખાતરી કરી આપે તો ?”

“હવે સમજ્યા : જુઓ ડાહ્યાભાઈ, દોડ-ડોડાપણ જવા ઘો : એ તો અનાથાશ્રમની કન્યા !

“એટલે તે જાંડાયલી જ હોય એમ તો આપણાથી શી રીતે—”

“ના કહંધાય તો લઈ જઈને રાખો તમારે ત્યાં. એવી દહીંદૂધીઆ આદત નહિ ચાલે ; સમજ્યા ?

“ભગવાનકાકા ખરે કહે છે. અમૃતકાલ મળવા સરખો આવ્યો છે ? કેટલું અભિમાન ! તમારે તો એનાં ‘પાન સોપારી’ની કરી પરવા નથી, પણ અમરો વિવેક-માંથીએ ગયો !”

આવાં કામોમાં જ જશે દેવને સાક્ષીજીત રાખવામાં આવતા હોય, તેમ કષ્ટદેવની જે.....ખેલાવાને સૌ વેરાયા. જીવાન હજી ધરતી એક બાજુ કુંટિયુંવાળીને ભગવાન કાકાની અંતિમ ધટનાનું અવલોકન કરતો ઠરી રહ્યો હતો.

બધાના વેરાવા પછી ભગવાનકાકા મેડાપરથી હેઠળ આવ્યા અને પોતાના તડના ધાત્રીએ મોલાવી લાવવાનું પેદા જુવાનને કહ્યું. આત્મીય જુવાને રાતના એક વાગે ધાત્રીએ જુવાનને ઠોકી તેને જગાડ્યો ને ભગવાનકાકાને ત્યાં તેડી આણ્યો.

ભગવાનકાકાએ તેના કાનમાં કંઈક કંઈક મારી. ‘હ’ કહીને ધાત્રીએ વિદાય થયો. જુવાને પણ ઘેર જઈને સમ્ર જવાની રજા માગી.

૨

અમૃતલાલને ત્યાં

“ચન્દુલાલ, આમ ગળગળા ન ચાઓ. થવાનું હશે તે થશે. તાત અમારી માતા છે. તેને ચરણે પડીશું, પણ માતાના કહેવાતા સેવકો પોતાને શરણે લેવા ઇચ્છે એ તો હરગીજ નથી બનવાનું. પાછા રડો છો ? મારાસમ ; હું મરી જઈ એટલું પાપ હોય જરા જળ પીઓ.”

કુમુદે-અનાથાશ્રમની કન્યાએ-તાંબાના અજવાળેલા કળશમાં જળ ભરીને ચન્દુલાલ કને મૂકતાં કહ્યું. અમૃતલાલ તો ન બોલે કે ન ચાલે.

ભગવાનકાકાને ત્યાંથી જુવાન-ચન્દુલાલ સીધા ઘેર નહોતો ગયો. એને આજે ઉંઘ જ કેમ આપે ? એ

અમૃતલાલનો દિબોળન દોસ્ત હતો, ને ભગવાનકાકોનો પાડોશી હતો. શી બાંગ્લગઢ ચાલે છે એ જાણુવા સારું જ તેણે હઠાપાણીની સેવા સ્વીકારી હતી.

ચન્દુલાલે બાંગ્લગઢિયાઓનો છેવટનો નિર્ણય ને લાંચસ્વતની ઇચ્છા વગેરે વીણીવીણીને કહી સંબળાવ્યું અને કહેતાં તેની આંખો આંસુભીની થતી હતી; તે જ્નેતો હતો કે મિત્ર પ્રત્યે તપાસ વગરનું જોડકમી પગલું પટેલીઆઓ ભરી રહ્યા છે.

અમૃતલાલ વણિક કામમાં જન્મ્યો હતો. તે નપાપો હતો, ને મા પણ તેને જ મહિનાનો મૂકીને મરી ગઈ હતી. કુળ-કુટુંબ તો જહોળું હતું, પણ તેને પાંખમાં લેનાર કોઈ ન હતું. મધપૂડામાં મધ હોય તો જ મધમાખો જાણુગણે ને ?

અમૃતલાલ જેમતેમ કરીને બી. એ. સુધીના અભ્યાસે પહોંચ્યો ; પણ અખેવાર નપાસ થવાથી અને આર્થિક સ્થિતિ કંદોડી હોવાથી છેવટ અભ્યાસ છોડવો પડ્યો ; એટલે તે બી. એ. પાસ તો ન જ કહેવાયો ; પરંતુ તેના મગજને “ એચેલર ઓફ આર્ટ્સ ” કહી શકાય. પોતે જીવિશાળી હતો એટલે જ સહાયી હતો. તેની હોંશિયારીનાં ઠામઠામ વખાણુ થતાં. તેણે કલમપર પણ સારો કાજું મેળવ્યો હતો.

“ સમાજ ” પત્રના માલિકને તંત્રીની જરૂર હતી. તેણે અરજ કરી. જવાબ મળવાથી પોતે રૂબરૂ મળી આવ્યો. માલિકે કર્તવ્યદક્ષતાનું પ્રમાણપત્ર માગ્યું. પોતે જ પ્રમાણપત્ર રૂપ હતો, એના પર માલિકની નજર ફરી. ને એંસી રૂપિયાના દરમાયે તંત્રીને હોદ્દો ચડયો.

તેની નાતમાં કન્યાની છટ હતીયે ખરી ને નહોતી પણ કહી શકાય. કહેવાતા કુળવાનના વર પારણામાંથી ઝડપાતા, એ રીતની છટ; અને કર્મે નિવડેલા અમૃતલાલ જેવા કુલીન મુદ્દર્તિઆએ નિર્વંશ થતા; એ રીતની અછતેય હતી. પરિણામે તે ‘ અનાથાશ્રમની કન્યા ’ બેરે પરણ્યો હતો.

*

*

*

જીવક્રાંતિ શમાવવા સાથે ચન્દુલાલે પાણી પીધું ને ટગરટગર કળસ સાસું તે જોઈ રહ્યો. એટલે અમૃતલાલે ચન્દુલાલને પૂછ્યું :-

“ ચન્દુભાઈ, તું જોઈ રહ્યા હો? જળના ધુંટડા ગળ્યા, તેમ બધા વિચારોને ગળી જાઓ. મને તો ભગવાન-કાઠાના ફેંસલાનો કશો જ હર્ષણોક નથી. હું એકલવાયું જીવન જીવતો હતો. હવે અમે દંપતી થયાં. તેથી તમારે તો કાળજી રહે છે ને? પછી ભોંક જાવ મારે છે.

“મારું તો શેરશેર લોહી વધે છે, પણ—”

ઝોટલામાં બહારથી બારણું ઢોકાયું ને ઢોકાએ જૂમ પાડી. ચન્દુલાએ નાતના બ્રાહ્મણનો સાત ઝોળખ્યો. ભગવાનકાકાએ જ તેને મોકલ્યો હોવો બેઝઝે એવી તેણે કરેલી અટકળ અમૃતલાલને કહી સંભળાવી. કુસુદે બારણું ઉઘાડ્યું અને બ્રાહ્મણ ઘરમાં દાખલ થયો.

લાંચના ચતુર્થાંશ હિસ્સાદાર બનવાના ઉમેદવાર બ્રાહ્મણે ભગવાનકાકા તરફથી અમૃતલાલ પાસે વિદિનો વિધિ રચ્યો:—

“જ્ઞાતિભિશ્ચ સમં મેલં કુર્વાણો ન વિનશ્યતિ”

ના શ્લોકદ્વારા જ્ઞાતિજન સાથે સંપ રાખવામાં જ મજા છે એવું પાંડિત્ય સંભળાવ્યું અને તેના કલાજ તરીકે ભગવાનકાકાને ચરણે ભજકલદારમ્ની બેટ ધરવાની વણુમાગી સલાહ આપી. તેના સમર્પનમાં વિદ્વાન (!) બ્રાહ્મણે, વિદ્વાન તંત્રીને શ્લોક સુદ્ધાં સંભળાવી દીધો, કે

કો ન યાતિ વશં લોકે મુખે પિંડેન પૂરિતઃ

મૃદંગો મુખલેપન કરોતિ મધુરંચનિમ્

૧ ગદાં બરવાથી જગત્માં કાણ અધીન નથી થતું ? મૃદંગ પણ કણક મળવાથી મધુર દ્વનિ કરવા માટે છે !

સાંભળીને બ્રાહ્મણની વિદ્યાશક્તિપર અમૃતલાલને નીરસકાર હતો ; તેણે અવારૂં રહી બ્રાહ્મણ પ્રત્યે તીરછો દષ્ટિપાત કર્યો.

“ અરર ! મહારાજ, તમે આ શી સલાહ દઈ રહ્યા છો ? બ્રાહ્મણપણનો આવો ઉપયોગ ? બસા ભગવાન ! ભગવાનકાકા પીસ્તાળીસ વર્ષના થયા. પાંચ વર્ષ પછી “ વન ”માં પેસશે. માથે પળિયાં આવવા માંડ્યાં છે, ને લાંચની આથા હજુય નથી છૂટી ! તોઆહ ! ”

કુમુદના મુખમાંથી સહસા જ આટલા ઉદ્ગાર નીકળી ગયા. અમૃતલાલે તેને બોલતી છાની રાખી ને સંસારની વિચિત્ર લીલાઓ તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અમૃતલાલના હોડ દેડ્યા :-

अंगं गलितं पलितं मुहं दंतविहिनं जातं तुडम् ।
करधृत्कम्पित शोभित दंढं तदपि न मुंचत्याश्ना पिंडम्

શ્લોક સાંભળીને બ્રાહ્મણ કાંઈ ઝંખવાણો પડે તેવો ન હતો. તેણે તો ઉલટી જ દલીલ કરી. તે બોલ્યો :-

“ જુઓ અમૃતભાઈ, પત્રકાર થયા, છતાં પાકા મુત્સદ્દી ન બન્યા. આશા તો અમર છે, એ વધી પીમળી જતી હશે ? ”

“આશા અમર લક્ષે હોય, પણ નાપાક ગણાતો જુન્હેગાર નાણાંવડે પાવન થાય એવું તમારા કયા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે ?” કુમુદ હવે વીકરી.

“એ લખ્યું છે કળિકાળના નવા રચાતા શાસ્ત્રમાં. તમને તેની હમણાં ગમ નહિ પડે. ખબર છે ? કળિકાળમાં તો અંગા, જુમનાં ને સરસ્વતીના ત્રિવેણી સંગમમાં સ્નાન દરવાથી કે ગોકુળ મથુરાં કે કાશી જગન્નાથજીની જાત્રાથી જે પાપ નથી ધોવાતાં તે લક્ષ્મીદેવીના પ્રભાવવડે પ્રજ્ઞી જાય છે ; એ સત્ય નહિ સમજો તો—

“હેરાન થઈશું, એમ જ કહો છો ને ?”

“તમારા હિતની ખાતર,”

“તરફી માફ કરજો, મહારાજ, અન્ધારી રાતે અથડાતા ફુટાતા મારે ત્યાં આવ્યા ને તમને નિરાશ કરીને વિદાય કરવા પડે છે, તેથી દિલગીર છું. હ્યો છલાયચી, અને જાઓ, તમારે મોઢું ધાય છે. લાખ રૂપિયાની નિદ્રા નકામી શું કરવા ગુમાવો છો ?”

“મારે તો ઠાંઈ નહિ, હું તો ચીડીતો ચાકર રહ્યો. તમે કહો તો તમારું કામ પણ કરવું પડે. નાતનો કણિકો ખાવાનો રહ્યો એટલે શું કરીએ ?—હ્યો, બેસોઃ જાઈ છું. મારાપર માહું લાગ્યું હોય તો માફ કરજો.” અમૃતલાલની અંબીર ગર્જના સાંભળીને ધાઢણે “પાલકી ફેરવી” ને વિદાયગિરી લીધી.

આશ્રમની ઉત્પત્તિ

જે અનાયાશ્રમની કન્યા માટે આ કથાનક લખાય છે, તે આશ્રમની ઉત્પત્તિ થી રીતે થએલી, તે હવે જોઈએ. આગળથી પંદર વર્ષપરની વાત છે. તે અરસામાં એક બાઈ સિવિલિયનની પરીક્ષામાં પાસ થયા હતા. તેમના માનમાં થએલા રત્નેદસ મેલનમાં કેટલાક સંભાવિત ગૃહસ્થાને પણ નિમંત્રવામાં આવ્યા હતા. એ રીતે દયાળજીબાઈને પણ નિમંત્રણ થયેલું.

વાર્તાવિનોદ, મેળાપ શિષ્ટાચાર, ગાનતાનને ખાનપાનથી પરવારીને રાતના અગ્નીચારના સુમારે રત્નેદસ મેલન ખતમ થયું. ત્યારે દયાળજીબાઈ પોતાને ઘેર પાછા ફરતા હતા. રાત અન્ધારી હતી અને લોકોની આવજન પણ કમી થઈ ગઈ હતી, એવે વખતે પોતાની વિકટોરિયામાં બેસીને ઘેર આવતા દયાળજીબાઈએ રસ્તામાં વાસાના બાળકના રૂદનનો અવાજ સાંભળ્યો. તેમણે રૂદનના આવતા અવાજ તરફ ગાડી હંકાવી, અને થોડે જ છેટે જતાં કૂટપાથની બાજુમાં એક તરતના જન્મેલા બાળકને પડેલું દીઠું. દયાળુ દયાળજીબાઈએ હાંદો નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને ઘડીભર વિચાર કર્યો. ગાડીવાનને, મીથુનની વડે તે બાળકને ઘરાબર જોવાની સૂચના

કરી. દયાળુભાઈએ જોયું કે બાળકને મળે દોરાથી બરવેલી નાનકડી કાગળની ચીડી હતી. તેમણે ચીડી વાચી અને બાળકને પોતાની ગાડીમાં લેવરાવી, ગાડી ધર તરફ હંકારાવી.

“ફૂટતી ફૂલકળી સરખું નિર્દોષ બાપડું બાળક ! એકને પાપે જીવનના ભોગ આવી રીતે ધણાય અપાતા હશે ! પણ દુઃખમય સંસારમાં જેનું કોઈ ધણીધોરી નથી, તેના ધણી ભગવાન છે.” એમ વિચાર કરતા તે ઘેર પહોંચ્યા.

દયાળુભાઈ પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન હતા—એટલા ધનિક પણ હતા અને ધનિકની લાગવગ કાંઈ હમી નથી હોતી. સિદ્ધાર્થકુમારે મહાદેવે જોવાથી જેમ નિદ્રા ત્યજી હતી, તેમ દયાળુભાઈએ રજગતા મૂકાયલા બાળકને જોઈને નિદ્રા ત્યજી, અને સિદ્ધાર્થકુમાર પેઠે અંતિમ નિર્જીવપર આવીને જ તેઓ જાગી શક્યા.

બીજે દિવસે સવારમાં જ નિર્જીવના અમલ માટેની યોજના આરંભી. બડોળ એકઠું કરવા માંડ્યું અને ટૂંકા મુદતમાં અનાયાશ્રમની સ્થાપના થઈ.

આજે પંદર વર્ષ જેટલા ગાળા પછી તો અનાયાશ્રમ એક આદર્શ ઉદ્યોગાશ્રમ બની ગયો છે. ત્યાં વણીચારનો વિધિ ગરાપર રીતે પાળવા-પળાવવામાં આવે છે અને આશ્રમમાં ઉછરતાં બાળકો, પકવ વયે સ્વતંત્ર ધંધે વળગતાં

થાય તેવી રીતનું, સૌ સૌની શક્તિને માફક આવતું શિક્ષણ અપાય છે.

પન્દર વર્ષ પરનું એક વાસાનું બાળક, એ જ અમૃતલાલ વેરે વેરેલી કન્યા-કુમુદ. કુમુદનામાં સેવાભાવનાના સંસ્કાર સારી રીતે ખીલેલા હતા. તેનો અભ્યાસ, ભરત ગૂંથણ તે શીવણકળાની નિપૂણતા, સંગીત તે ચિત્રકામપરનો કાળુ વગેરે અતિ પ્રશંસનીય હતાં. તેના હાથની માગણી મોટા મોટા ભોક્ષા તરફથી થતી. પણ તે કોઈનેય દાદ દેતી ન હતી. આશ્રમના પાળકે પણ તેની સહાયતા, બુદ્ધિમતા અને મુશીલતાની વાજખી કદર બુઝીને પતિપસંદગીની આગત તેની જ ઇચ્છાપર છોડી હતી. કુમુદ પૈસાની બૂખી ન હતી. તે સમજતી, કે લક્ષ્મી ચંચળ છે. તેને કેવળ વિદ્યાનો જ મોહ ન હતો. તે સમજતી, કે વિદ્યાય વંદી બધા છે. તે આલસીન્દર્યની પણ પૂજારણ્ય ન હતી. તે સમજતી, કે એ તો ક્ષણિકમ્ છે. તે ઇચ્છતી હતી સહાયતાને સમર્પિત-ભાવયુક્ત પ્રેમ: પછી ગમે તો તે ગરીબની ઝૂંપડીમાં હોય.

કુમુદે પતિની પસંદગી એ જ દૃષ્ટિએ કરેલી હતી અને તેમાં તે ટગાઇ ન હતી. અમૃતલાલ અને કુમુદ, ક્રમય સુવર્ણને મુખ્ય જોવું દંપતી યુગલ હતું. નાતના કહેવાતા મોટરાએને દેવકન્યા જેવી કન્યા જોઈનેય કદાચ

અમૃતલાલપર દેવ-દંધ્યાં થયાં હોય ! તેનું નિરાકરણ મહાજન સમક્ષ હવે થઇ જવાને ઝાઝી વાર ન હતી.

૪

મહાજન મળ્યું.

ભગવાનકાકાને ખાનગી પાન-સોપારી મળ્યાં નહિ. એટલે આગલી રાતે થએલી ભાંજગડ પ્રમાણે બીજે દિવસે બાહ્યે દુર્યો અને રાતના દસેક વાગે મહાજન મળ્યું. પારકી જ્ઞાપ્તિ જેવી ને શેર ધી પીવું સરખું છે, એવી લોકોકિત પ્રમાણે પરનાતના લોક પછુ મહાજનનો ઇન્સાફ (!) જેવા સાર સારી સંખ્યામાં બરાબા હતા.

બીજી બાજુ, રસ્તાપર પડતા એક શુદ્ધચેતના ધરના એટલાપર અમૃતલાલ તેના પાંચેક સાથીઓની સાથે શાંતિથી બેઠો હતો. તેના મુખપર ગભરાટનો છાંટો સરખો જણાતો ન હતો.

ચોડીવાર પછી ખાનગી મસહત રૂપે અમૃતલાલના મિત્રે વાત ઉપાડી:--

“અમૃતભાઈ, તમારી સલાહ હોય, તો મહાજનમાં ગેરવાજખી વાત ચાલે, ત્યારે આપણે રીતસરના પ્રશ્નો પૂછવાનું રાખીએ તો કેમ ?”

“ તક ભોક્ષે ની તીર છોડવું. બાકી વર્ષાઋતુમાં દેડકાની જ બોલવા દેવાં નહિ તો તેમની વચમાં કાયલનો બુલન્દ છતાં તીનો સ્વર ક્યાંય લોપાઈ જાય. ”

“ પણ કશું જ ના બોલીએ, તો તે લોકને જુદે અર્થ કરવાનું કારણ ન મળે ? ”

“ એવા લોકને તમે નમો, છતાં ગમે એ વાત તો બનવાની જ નહીં. એ તે કાંઈ ગાય દીડી, કે ધાસ ખાય ને બદલામાં દૂધ દે ? દૂધ પીએ ને સ્કામા ફૂંસવાડા મારીને ઝેર વધાવે, એવા સર્પવૃત્તિના લોકો વળી કારણે ક્યારે પૂછે છે ? ”

“ ભગવાનકાકાના ભત્રિજાએ તો મને એવો વિશ્વાસ દીધો હતો કે— ”

“ મને ખબર છે. પણ વિશ્વાસની તે લોકોને કિંમત ક્યાંથી હોય ? ધણીને ‘ ધા ’ કહી ચોરને ન્હાસવાનું કહેવું એવાં તેમનાં આચરણ હોય છે. એ વિષે તો કહેવાયું છે કે સાપને એ જીભ હોય છે, બદલાને ચાર, કાર્તિકસ્વામીને ૭, અગ્નિદેવને સાત ને રાવણને દસ જીભ હતી; વળી શેષનાગને હજાર જીભ છે, પરંતુ પાખંડીના મ્હોંમાં તો જીભોનો કોઈ પાર જ નથી. એક જીભ હોય છે ફક્ત સર્જન પુરવઠે; અને તેનો ઉપયોગ પણ તે સર્જનતામાં જ કરવાનો. ”

“ ત્યારે લોકોને શાવે તેવું બોલવા જ દેવા ? ”

“ પૂછે તોનો ઉત્તર આપવો જાણી અને તે જોયા કરવું. બોલબોલ કરનારની કિંમત હું તો કોડીની જ આંકું છું. અંકર બહુ ઝંકાર કરે છે, ત્યારે તેવું સ્થળ ચરણ આગળ નિર્માયુ છે ને મોક્ષિકમાળ મૂળી રહે છે, ત્યારે કંઠે ધરાય છે ! ”

“ તમે તો પત્રકાર ને વિદ્વાન લેખક રહ્યા, પણ બાઇ, દલીલોમાં ઉતરવાનો આ પ્રસંગ નથી. એ લોક આપણું દીકું જોશે તો મહાજનબંધાર મૂકી દેતાં વાર નહિ લગાડે. ”

“ જે મહાજન અદ્વલ ઇન્સાફ ન તોળતું હોય, તેની અંદર રહેવા કરતાં ન રહેવામાં વધારે સ્વમાન નથી જળવાતું ? તમે જ કહોઃ કુતરાં બીલાડોને રાજ-રજવાડામાં સ્થાન મળતું હશે, અને હાથીને વાસ્તે શહેરના દરવાજા બહાર કોઇ સ્થળે સગવડ થએલી હોય છે, તેથી હાથીનો દરજ્જો કાંઇ કમી થાય છે ? ”

સંવાદ હજુય વધારે લંબાત; પરંતુ મહાજનમાં આશ્ચર્ય માંડેલી હીલચાલને લીધે એ વાતો અધૂરી રહી. બગવાનકાકાનું મહાજનમાં આગમન થયું, ને હાજીઆએએ તેમને “ આવો-આવો ”ના અવાજથી વધારી લીધા.

હાંચણે ખેસ બાંધીને ભગવાનકાકા તથા તેમનો ભત્રિજો છમન ટટાર બેઠા અને મહાજનનું કામ શરૂ થયું.

થોડીવાર ચર્ચા ચાલી. ફેસલા માટે શ્રમ પડે તેમ હતું જ નહિ. " અમૃતલાલ અનાથાશ્રમની કન્યા પરણી લાવ્યો છે, તે મહાજન સાંખી શકે નહિ; માટે તે મહાજનખંડાર થાય અથવા કન્યાને જુદી કહાડે; પોતે એકથો રહે, દેકશુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરે, મહાજનને ચૂરમું ને ઘી જમાડે અને પાંચ પાંચ શેર વજનનું પીત્તળનાં વાસણનું હાંપું કરે, ને મહાજનમાં દાખલ થાય."

આવો ખરડો લગભગ તૈયાર થઈ ગયો હતો. તે જોઈને ચન્ડુલાલથી રહેવાયું નહીં. હવે તે ઉઘાડો પડ્યો અને કન્યાની તપાસ કર્યાં સિવાય આપ-પ્રસન્નતા વાપરીને ગેરવાજબી ઇન્સાફ નહિ આપવાનું તેણે જણાવ્યું.

પરન્તુ તેને પૂરું બોલવા પશુ ન હોયો. " તું મહાજન વચ્ચે બોલનાર કાણુ ? કુળવાનનો કકડો ન જોયો હોય તો ! " કહીને તેને દયાવી દોવમાં આવ્યો. ભગવાનકાકાને તો પાછલી રાતની બાંજગડોતું પોકળ વેરાવાની જ ધારતી લાગી હતી એટલે એ તો વાઘની પેઠે તડક્યા. મિત્રને આમ નાડક દયાવવામાં આવતો જોઈને શાંતપણે અમૃતલાલને કહેવું પડ્યું:— " કુલીનતાનો ફાંકો રાખનારાઓએ સમજવું

જોઈએ, કે તે કંઈ માગી મળતી નથી; દેવતાના દીકરા કાલસા પણ હોય છે, અને હલકી જાતના કીડામાંથી ક્રિપન્ન થતું રેશમ કુલીન ગણાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

“મહાજન માફ મુરખી છે. ન્યાયપુરસ્કર તે જે નિર્ણય કરશે તેને હું સવિનય માન આપીશ; પરંતુ મહાજનની ફરજ છે, કે ગુન્હેગાર ગણવામાં આવતા ગૃહસ્થ સાથે શંકા-સમાધાનમાં ઉતરવું જોઈએ. હું હાજર છું, છતાં મને કંઈ પણ પૂછ્યા વગર ઘરખૂણે ઘડી કઢાડેલો દરાવ પસાર કરી દેવો એ શું વાજખી છે?” અમૃતલાલે તક જોઈને તીર ઓડ્યું.

‘ઘરખૂણે’ શબ્દથી ભગવાનદાસ બડક્યા. વાત ફટી હશે એવો તેમને શક પડ્યો. બાહ્યજીને નાણું કઢાવવા મોકલ્યો હતો તેનો ભાંગરો પણ બેગેબેગો વટાઈ જવાની તેમને દેશત લાગી, એટલે ઠાવડું મ્હોં રાખીને તે બોલ્યા:-

“કન્યાની ખાતરી વિશે તમારી પાસે ખુલાસો હોય તો રજુ કરો. અમે ક્યારે વાધો લીધો છે? હાજર છો ત્યારે કશું બોલતા શા સાફ નથી?”

“પૂછ્યા સિવાય બોલું તો દોડડાહો ઠંડું પૂછો, તેનો ઉત્તર આપવા સેવક તૈયાર છે.” અમૃતલાલે સમય વિચારીને કહ્યું.

“ કહોં ત્યારે, આશ્રમવાળી કન્યા બાણેખપતી છે. એ વિષે તમારી પાસે શો પુરાવો છે ? ” મહાજનમાંથી પ્રશ્ન પૂછાયો.

“ પુરાવો મળ્યૂત છે, અને તે અનાથાશ્રમને જ ચોપડેથી, અનાથાશ્રમના આશ્ર સંચાલક શ્રીયુત દયાળજી બાઈ રજુ કરી શકશે. ” અમૃતલાલે કહ્યું.

પાસેજ ઉભા રહેલા દયાળજીબાઈ હવે આગળ આવ્યા. તેમના કારકુનના હાથમાંની પંદરવર્ષપરની નોંધખૂકપરનો ખેર ખંખેરી તે પોતાના હાથમાં લીધી, અને મહાજનની રમથી દયાળજીબાઈએ કહેવા માંડ્યું:-

“ને ત્યાંથી રનેહસંમેલનમાંથી પાછા ફરતાં એક બાળક રસ્તામાં પડેલું દીઠું. તેને ગળે કાગળની ચીઠી બરવેલી હતી. બાળકને ઘેર આણ્યું અને તેનામાં વસેલા પ્રભુએ જ આશ્રમ સ્થાપવાની મારામાં પ્રેરણા કરી. આ પંદરવર્ષપરની વાત છે. શ્રીયુત ભગવાનદાસની ઉમર તે વેળાએ ત્રીસ વર્ષની હોવી જોઈએ, એવું બાળકને ગળે બરવેલી ચીઠીપરથી માલમ પડે છે. ”

“ એ વાતને અહીં શું લાગેવળગે છે ? ” ભગવાનકાકાના મનમાં હવે બાંજગડ પેઠી ! દયાળજીબાઈએ વચમાં નહિ બોલવાની વિનંતિ કરી: ભગવાનદાસનું મોં લેવાનું

હતું તે મહાજનની આંખો નેંધ શકતી હતી. “બેસતી ટોપી” ભગવાનકાકા સાથી પહેરવા તૈયાર થાય છે, તે પછી જેઓ જૂની વાત જાણતા હતા, તે સમજવા લાગ્યા. દયાળજીભાઈએ કયા આગળ ચલાવી:—

“જે ચીઠી બાળકને ગળે બરેલકી હતી, તે તેના અસલ સ્વરૂપમાં જાળવી રાખવામાં આવી છે. તે ચીઠી લખનાર બાળકની માતા હોય એમ ચીઠીમાંની સહીપરથી સાબીત થાય છે. ચીઠીમાં શું લખેલું છે. તે વાચું?”

“ચીઠીની આહી કાંઈ જરૂર નથી. વાસાના બાળકને છોડી દેનાર તેની માતા કંઈ એલાદની હતી?”

“વાણિયાની એલાદની; ને તેનું નામ ચીઠીમાં લખ્યા પ્રમાણે મનેારમા હતું અને—”

“અને નહિ. વાણીઆની નાતમાં આવું નાટક !” ભગવાનકાકાએ કાકારવ કર્યો.

“ન બનવા જેવું કળિયુગમાં બની જાય છે. વારતે શાંતિથી સાંભળ્યા કરે. દયાળજીભાઈ, મનેારમાએ એ ચીઠીમાં શું લખ્યું છે, તે વાંચો.” અમૃતલાલે કહ્યું.

દયાળજીભાઈએ યુવનદ અવાજે ચીઠી વાંચવા માંડી:—
“આ ચીઠી વાચનારનામાં દયાનો ગુણ હોય, તે મારા

બાળકને બચાવે. હું તો હવે સંસારે દીધેલા દગાથી આપધાત કરું છું. કુસીન કન્યાને કહેવાતો કુસીન વર ન મળવાથી પકવ વય સુધી આ મોહાન્ધ મનોરમાને માખાપે કુંવારી રાખી. વિપથવાસનાના કીડાએ મને ફેલાવી ખાવા માંડી. હાય ! પાપના પ્રાયશ્ચિતરૂપ લખી નાખું છું કે એકવાર હું અધમાધમ બની-રે, મને તે દુષ્ટે ફસાવી. પરિણામે બાળક સાંપડ્યું. મારા પિતાનું નામ નાથાલાલ ને તે દુષ્ટનું નામ ભગવાનદાસ.

સિ.

મનોરમા. ”

છટ્ટીના લેખ જેથી ઊક્ક કરી નાખનારી ચીડી વંચાયા પછી મહાજનની અને ખાસ કરીને ભગવાનકાકા તથા મહાજનની બરાબર મધ્યમાં, ભગવાનકાકાની અડોઅડ બેઠેલા વયોવૃદ્ધ નાથાલાલની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે, તે રાખદોદારા ચિતરી બતાવવાની જરૂર છે ?

પ

કલ્લોલતો સંસાર

હો—હા કરીને મહાજન વેરાયું ને ભગવાનકાકાને કર્મે, આજથી પંદર વર્ષપર ચોંટેલી કાળી દીલીવાળી બૂટી વાત તાજી થઇને લોકમત્રીસીએ ચઢી. વર્તમાનપત્રોમાં આ આખાય સુકદમાનો વૃત્તાંત છપાયો ને રજ વાતની ગજ ગજ કરી નાખીને નરી નોંધો લખાઇ.

*

*

*

એ પ્રસંગનેય દોઢ વર્ષ વીતી ગયું. હવે નાતના અગ્રગણ્ય નેતાઓ તરીકે ભગવાનદાસેય નથી ને નાથાલાલેય નથી. હાપન કોટિ જાદવો જેમ આપસઆપસમાં લડી મુઝા હતા, તેમ નાથાલાલ ને ભગવાનદાસ વચ્ચે પંદર વર્ષપરના દુરાચરણી બનાવથી ભારે અણબનાવ થયો. તેઓ લડી મુઝા ને ભવસાગરમાંય ખૂડી મુઝા.

ત્યારપછી 'કાકા' સમ્મદના કર્ણુકદુ અવાજ કરતા કાકત્કપિઓનો સમય પસંદાયો અને વસન્તનું પ્રભાત પ્રકટયું, ફલરવતા કોકિલરૂપ નવા નાતનેતાઓ નિભાયા. જેમાં મૂખ્યપદ અમૃતલાલને મળ્યું. તેના નેતૃત્વ હેઠળ સક્રિય વિચારોદ્ધારા ઘણાંય આવશ્યક સુધારાઓ દાખલ થયા. પરિણામે મહાજન હવે કલ્લેલ કરે છે. મહાજનમાં કન્યાની અછત નથી. કુળના મિથ્યા મોહ નથી. વહેપાર-કિંદોગે લોહ આગાહ છે. નાતના વિદ્યાર્થીઓ વાસ્તે છાત્રાલય અને વિદ્યો-તેજક બંડોળની સંગીત મૂડીવાળી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે. આજકાલ મહાજનમાં લીલાલ્હેર છે.

અમૃતલાલને ત્યાંય ઝોછી લીલાલ્હેર નથી. કુમુદને ત્યાં તો જાણે બીજું વનિતાવિત્રામ જ હંધડ્યું છે ! પોળ-પોળની સુન્દરીઓ ને સાહેલીઓ પૈકી કોઈ ભરતકામ તો કોઈ ગૂંથણ કામ, કોઈ સંગીત તો કોઈ ચિત્રકામ, કોઈ

વાચન-અભ્યાસ તો કોઈ પાઠશાસ્ત્ર, કોઈ રેટિયો તો કોઈ કાંઈ, એમ શિખવા સારૂ આવતી ને સ્નેહવિહાર કરતી.

ઔદિસમાં દામથી પરવાયા પછી આજે અમૃતલાલ એક દાવ્ય લખવા બેઠો હતો. તેથી ઘેર આવતાં મોહું થયું. કુમુદ રાહ જોઈજોઈને થાકી. આખરે વખત વીતાવવા સારૂ તેણે હાથમાં રંગ, પીછી ને કાગળ લીધાં ને હૃદયમન્દિરમાં રમી રહેલી સ્વામીનાથની છબી કામળપર ચિતરવા માંડી. તે લગભગ પૂરી થવા આવી હશે, એટલામાં અમૃતલાલ ઘેર આવી પહોંચ્યો; પણ પ્રીયતમનું ચિત્ર ચિતરવામાં પોતે એટલી તન્મય થઈ ગઈ હતી, કે અમૃતલાલના આવ્યાનુંય તેને જ્ઞાન ન હતું ! અમૃતલાલ થોડી પળો તો તેના તથા પોતાના ચિત્ર સામું, બાજુપર રહીને જોઈ જ રહ્યો; પણ તે ઝાઝીવાર સંયમ ન જળવી શક્યો. ચિતરાતા ચિત્રને જળવીને પોતાના હાથમાં લેતો અમૃત બોલી ઉઠ્યો:--

“ વાહ રે મારી કુમુદ ! ”

“ કુમુદ બહારી. જોયું તો સહામે જ સ્વામીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં, હર્ષના ઉદ્ઘાસોથી હૃદય એટલું ભરાઈ ગયું હતું, કે કુમુદ અક્ષર સરખો ઉચ્ચારી શકી નહિ. અમૃતલાલે તેનું મૌન તોડવા સારૂ પૂછ્યું:—

“પણ મારા ચિત્ર તમે કમળ શાનાં ઉગાડ્યાં છે ?”

“કમળ સરોવરમાં ઉગ્યાં છે, ને સરોવરની પાળે આપને ઉભા રાખ્યા છે; આપને ચરણે એ કમળ ખીલેલું છે.”

“ને કમળ તો કર્દમમાંથી ઉગે છે ને ?”

“હાર્તો; હું જેમ અનાથાશ્રમમાંથી—”

“બહાલી મારી કુમુદ !” અમૃતલાલે અધરામૃતનું પાન કરતાં કરતાં કુમુદ વિષે જ ઑદિસમાં રચેલું સુન્દર કાવ્યચિત્ર આપતાં કહ્યું. આતુર નયને કુમુદ તેનું નિરીક્ષણ કરવા લાગી. પછી પાણું અમૃતલાલે પૂછ્યું:—

“શું સુંદર, તડાંકે ચિત્ર કે આ કાવ્ય ?”

એટલામાં, પાણીમાં સૂતેલા નદુના રૂદનનો ઝીણો અવાજ આવ્યો—સારંગમથી શરૂ થતું જણે સંગીત ! એટલે ‘કાવ્ય સુન્દર કે ચિત્ર’, તેનો પ્રત્યુત્તર આપવાને બદલે કુમુદથી સહસા જ બોલતો જવાયું: “સુન્દર મારું ચિત્ર, સુન્દરતર આપનું કાવ્ય ને. સુન્દરતમ તો આપણા નદુનું રૂદન-સંગીત.”

“જા, ધવરાવ એને.” અમૃતલાલે કહ્યું.

કળીજીગના વાનર !

જૂંપો પહેલાંની આ વાત છે. પશુ, પંખી ને “ મગાં ” પ્રાણીની બાપા શાખી રહ્યો હતો, તે અરસામાં સદકદુંમ “ ધર વેચીને તીરથ કરવા ” નીકળેલો.

શ્રીજીના લાલખાગમાં હોરે માયા પછી અને કાંકરેલીના રાયસાગર-સરોવરની પેટમરીને લહરીઓ લીધા પછી અમે ગોકુળ-મથુરાં ગયા.

બહુ હોરે પહોંચી. તમે કદિ ગોકુળ-મથુરાં ગયા છો ? એ “ ગોકુળિયુ’ રુદ્ર’ ગામડીડ’ ” કોઈ અજ્ઞ તરેહની વાનર વસ્તી ધરાવી રહ્યું છે. એક લેવાની દોસ્તી બાંધેલી, એટલે પીવા બાંધ મળે ને ખાવા મહાપ્રસાદ ! ધન્નાયકડી માટે જમુનાને આરો ને રમવા-ખેલવા સારૂ લાલ મહેંનાં માંકડાં ; અધૂરામાં પૂરી ત્યાં “ રામલીલા ” હતી. માનશો ! ઘેર પાછા ફરવાનું જ ગમતું નહિ !

એક દિવસ “ રામલીલા ” માં સુગ્રીવ-વાલી વચ્ચેના પાડાખાર પછી, સુગ્રીવ અને રામચંદ્રના મેળાપવાળા પ્રસંગ આવતો હતો ; પણ રામલીલાવાળાઓએ જે પાત્રને સુગ્રીવ બનાવેલો, તેના પૂછડામાં ખામી હોવાથી, એનો વેષ જરા વરવો લાગતો. તથાપિ કથામાં જાહેલા રસપ્રવાહમાં શ્રોતૃવર્ગ એવો તન્મય, કે ખામીઓ તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચાતું ન હતું. કથા બહુ રસિક બજવાતી હતી. એમ કરતાં કરતાં વાલીની વહુ સાથે સુગ્રીવનું પુનર્લગ્ન-અને તે પણ સાક્ષાત્ શ્રી રામચંદ્રજી કરાવતા હતા, તે પ્રસંગ બજવાવા લાગ્યો, એટલે પ્રેક્ષકોમાંથી કેટલાય જૂના વિચારના સનાતનીઓમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો.

રામલીલાના માંડવા બહુ પતથર પડવા લાગ્યા. શોર-બોર ને ધમાધમનો તો જાણે સાગર ઉછળ્યો !

ધિંગાણું ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. રામલીલા-વાળાઓ પણ આખરે જીવપર આવ્યા. તેઓ તેજાની ધરડીઓને ધાક બેસાડવા સાફ, ભોખંડના પાટાની બનાવટી તથા જોળીબદાર ન થઈ શકે એવી બંદકો તથા પુઠું તીરકામઠાં વગેરે હથિયારોવડે સજ્જ થઈને, નવીન તરેહની રામલીલા બજાવવા તૈયાર થયા. માનો કે ન માનો, પણ હકીકત ખરી છે, કે આ અખ-તરાની અસર આખાદ થઈ, ઘરડાઓ નરમ પડ્યા. મામલો

શાન્ત થયો અને પુનઃ અધૂરા રહેલા ભામથી રામલીલા હવે શરૂ થશે એમ એકસ બાસવા માંડ્યું. એટલામાં તો સ્વપ્નેય ન ધારેલું કૌતુક આ કળજીગની આંખે દીઠું !

મને લાગે છે, કે અવધપુરીએ સિધાવેલા શ્રી રામ-ચન્દ્રજીનો જ એ ચમત્કાર હશે. મને તે હોય, પણ બન્યું એમ, કે રામલીલાવાળા માંડપની પાછલી બાજુથી એકએક હપ-હપ કરતી, નળિયેરી છાપરાંનાં નેવાં ભાગતી, દાંતિયાં કરતી અને હાથપગના પંજા પછાડતી જગ્ગર રામસેના પ્રેક્ષકસમુદ્ધ સમક્ષ ઉતરી આવી.

રામલીલામાં ભારે ભંગાણુ પડ્યું. વાનરસેનાના ડરના માયે લોક ઘરનો રસ્તો માપવા લાગ્યા અને રામલીલા-વાળાએ પણ ડ્રોપસીન પાડીને દીવો રાણો કયેઈ.

મારાથી આ બનાવ સહન ન થયો. મેં પુનર્જન્મના પ્રસંગ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો નહતો, એટલે વાનરસેનાની દૃષ્ટિએ હું નિર્દોષ હતો; તેથી લોક ભાગ્યા, પણ હું તેહ હતો ત્યાં ને ત્યાં જ ઠરી રહ્યો ને જતારે બધે કાગવાસ થઈ રહ્યું, અને લોકસમુદ્ધને નસાડી મૂકી, વાનરસેના સ્વપ્ન-યે પલાયન કરી ગઈ હતી, ત્યારે હળવે રહીને હું ઉઠ્યો અને હજીય એકલદોહલ રહી ગએલા વાનરની છેક નજીક જઈને ખડો રહ્યો.

મેં જોયું કે એ વાનર મારી સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર નહતો. મેં તેની આંખો સામે થોડી ક્ષણો જોયાં કર્યું. પછી પંજ જોયા. કાંતિયાં દીકાં; 'વાનર કને કાઈ દશિયાર બથિયાર તો નથી?' એની ખાતરી સારૂ દૂર રહીને તેનું સર્વાંગ તપાસી લીધું. હું, મને નિર્ભય માનવા લાગ્યો અને આસને આસને છેક તેની અટોઅટ જમ્મ બેઠો. પોચા લથિ તેનું શરીર પંપાળ્યું; અહાહ ! પુતલજનના પ્રતિરોધથી વાનરને જાણે પારાવાર લાગણી થઈ આવી હોય, તેમ તેનું વીજ ધડકતું હતું ! વાનરે તીચી નજરે મારા સામું જોયું. મેં પણ તેના સામું જોયું; અનેની દષ્ટિ એક થઈ અને જાણે અમે જૂના દોસ્ત ન હોઈએ એવી લાગણી ઉભય અનુભવવા લાગ્યા.

સુખદુઃખની વાતો કરવાનો કે ઉપાલંબવડે સદામાની આંખ ઉઘાડવાનો આ સંજોગ સારો છે, એમ સમજી હવે હળવે રહીને મેં વાત છેડી—અર્થાત્ રામલીલાના જન્મતા રંગમાં લાંગાણ પાડનાર આ વાનરજનત પ્રત્યે ઠાવકો ઠપકો દેતાં વાનર બાપામાં પૂછ્યું:—

“તમારી આખી એલાદ જ આવી હશે?”

“કેવી છે?” વાનરે સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“અવળચંડા.”

મારો આવો પ્રત્યુત્તર સાંભળીને વાનરે કેવળ સ્મિત-
હાસ્ય કર્યું. મને જરા માફ લાગ્યું. મેં પ્રશ્નને ઉલટાવ્યો:-

“એટલે-આમ મૂછોમાં દસીને મારા ગુસ્સાને દમા-
વવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન ન જ થયો જોઈએ.”

“એશક, નિષ્ફળ પ્રયત્ન ન જ થયો જોઈએ.
ઓ મૂર્ખ માનવી ! અમે અવળચંડી જાત, તો તમે
કેવી ? તમે ને અમે જુદા કારના ? જરા હાર્દિનહદાને
પૂછી તો જુઓ.”

વાનરકાકાના શબ્દો મને સુસ્તવાતા તીર જેવા લાગ્યા
અને હાર્દિનની પરિશોધ મને આ વખતે કડવી ઝેર જણાઈ !
પણ એમ કાંઈ હું હિંમત હારું એવો ન હતો. મેં
દમ ભરાવીને કહ્યું:-

“એ વાતને તો વર્ષો વહી ગયાં. વંશમાં કિતરી
આવતો પરિવાર કાંઈ પૂર્વજોની પેઢી જાળવનારો જ હોય
છે, એમ જોઈું જ અને છે. તમારા રામચન્દ્રજીની જ વાત
- કરો: રામના દીકરા લવ-કુશને આજ ગંગા કંઠે પૂજે
છે ? પૂર્વજ એક હોય, પણ પ્રત્યેક જીવની પ્રકૃતિ તો
પૃથકપૃથક હોય છે ને ? વાનરજાત પેઠે, આવી રૂઢી
બજવાતી રામલીલાના રંગમાં અમે કાંઈ બંગાણુ ખડીએ
છીએ ?”

જોળી આખાદ વાગી છે, એમ માનીને મેં જાતી ફૂલાવી; નરેદારાં પણ ફૂલ્યાં. વાનરનો ઉત્તર સાંભળવા સારૂ કાન એક થયા. પણ વાનરે શું સુણાવ્યું ?

“ રામલીલાના જન્મતા રંગમાં બંગ થવાથી હાડો-હાડ લાગી જાય છે; પણ માનવકાકા, મને કહેશો કે સાચી સંસારલીલાના રંગમાં બંગ કરનાર નિષ્કુર મનના માનવીઓ મટે તમારો શો મત છે ? પુત્રીને સાસરે પણ ન વળાવી હોય કે ‘લગ્ન’ નો વિશુદ્ધ અર્થ સમજે તે પહેલાં તો તેને પરણાવી દીધી હોય, પછી તેનો પરણ્યો પરણેક સ્થિતિએ, ને તે પુનર્લગ્ન કરવા મ્હાલ્ય, તો તમે લોક તેને વારતે શી તજવીજ કરો છો ? જાતીપર હાથ મૂકીને એમ કહી શકશો, કે રાક્ષસી રૂઢિનાં પોલાદી અંધનોથી તમે લોક પરવશ નથી થતા ? આવી રામલીલા કરતાં તમારી સાચી સંસારલીલા, નાના બાળકોને રમવાનું રમકડું કે રમત લાગતો હશે કેમ વાર ? અને રંગમાં બંગ! બંગાણુ કોણે પાડ્યું ? રામચન્દ્રજીએ સુગ્રીવનું પુનર્લગ્ન કરાવેલું, એની ખરી લીલા બજવાતી હતી, તે તમારા વડીલો ન સાંખી શક્યા તે ઉશ્કેરાઇ ઉઠ્યા ત્યારે અમારે રામયુગની ખરી હકીકત હસાવવા સારૂ અહીં ઉતરી આવવું પડ્યું ને ? ”

“ તોખાહ . તું તો માથાનેા મળ્યો ! પણ એટલું તો કબજા કરવું જ પડશે, કે તમારી જાત પેઠે ખીન હકકે

પારકા ધરનાં નેવાં ભાગવા જેવું છોકરવાદપણું તો અમે નથી જ કરતા. ” મેં ખીજ દલીલ વાપરી.

“ એમ કે ? નેવાં ભાગવાં અને કાઢનાં ઘર ભંગાવવાં, એ બેમાંથી વધારે ખૂરી ચીજ કય ? ઉત્તરાયણના કનકવા ચગાવતી વેળાએ આખી માનવસૃષ્ટિ જાપરાપર ઉમરાઇ બન્ય છે, એ વાત બૂલી જઇએ તો પણ તમારા નાતનાતના આગેવાનોનાં ધાર્યાં ન થતાં હોય તો એવા સેંકડો નિર્દોષ આદમીનાં ઘર ભાંગે છે કે એમને ઘેર તાળાં વસાય છે : જેઓ દરેક વાતે સાધનસંપન્ન છતાં કુળાદિના મોહને લીધે બાપડા અપરિણીત છાંદગી ગાળતાં આખરે પોતાનાં ઘરને સ્મશાનસ્થનાં બનાવી મૂકે છે; છતાં તમારા લોકત્વું પોષતું સરખું ફરકતું નથી, એ વિષે તમારો શો મત છે ? ”

“ વાહરે વાનર કાકા, શું આમ દાંતિયાં કરીને દયાવવા ઇચ્છો છો ? ” મેં તેની દલીલ હસ્યામાં કહાડવા યુક્તિ રચી.

“ દાંતિયા જેવાં હોય, તો તમારાં પંચ મળે છે, ત્યાં જવું : અદાલતોમાં જવું : તમારાં ઘરઘરનાં ધણી-ધણીઆણીના ટંઠા તપાસવા : કહેશો, માનવ કાકા, એ દાંતિયાં વિષે તમારો શો મત છે ? ”

“અતુકરણુ તો આખાદ કરતાં આવડે છે ! મારા બોલને ઝીલી લેતાં હીક શરી શકે છે !

સાંભળીને વાનરે બચાંકર અદ્દહાસ્ય કયું. હું ચમક્યો, ને મારા બોલવામાં એવું શું બદાઈ મયું હશે તે ન સમજ્યો. હ્યારે વાનર કાકાએ જ સમજણ પાડી:—

“એવા ઘણાય કપિરાજે છે, જે અમારાં આખાદ અતુકરણુ કરીને સુન્દરતર કાવ્યોને કૌચનાં બી જેવાં બનાવી દેતા હોય છે. તમારી એલાદના એવા કપિરાજે વિષે તમારો શો મત છે ? નહલ કરનારાં પ્રાણીમાં અપનાર તમારી એલાદમાં ક્યાં એળા છે, તે અમારી ઠેકડી કરતાં તૈયાર થાયો છે ?”

“વાનર કાકા, જીમ જરા વધારે લાંબી ગાંભો છે: મહારીના હાથનો માર તેથી જ ખાવો પડતો હશે—નહિ વાજ ? સારે નસીએ હું મહારી નથી તે હીક છે, નહિ તો—”

“નહિ તો ? નહિ તો શું, તે બોલી જાઓને: મહારી કરતાં તમે લોક ક્યાં ચડિયાતા છે ? લાકડે વળ-માડવામાં આવતાં માંકડાં પેઠે કુળી વચનાં બાળબચ્ચાંને લગ્નથી વિધી નાખનાર માણસજાત વિષે તમારો શો મત છે ?”

“ વાહરે વાનરકાકા, તમે તો ખૂંચ કરી ! હાજર-જવાબીમાં તો બીરબલથીયે ચડી જાએ એવા દિસે છે ! તમારે વાસ્તે કોઈ સરકસવાળાને બલામણુ કરે ? કોઈ એવી મંડળીમાં દાખલ થવાથી ધરધરનાં છાપરાં ભાગવાથી ખાલી પડતી ગળો ને ખમતી પડતી, પેટ ભરવા માટેનાં હાડમારીમાંથી મુક્ત થઈ શકશે ! ”

“ કુતરાંને હુશે કહીને પરસ્પર લડાવી મારવાને તૈયાર રહેતી તમારી માણુસજાતનાં સરકસની વાત કરે ! છે ? માણુસ જેવા માણુસને ‘ હાડે હાડે ’ કહી, હડધૂત કરનાર, ખિલાડીને છીડે ને ગધેડાને ખૂડે કહી લાત મારી તગેડી મૂકનાર ને અમને હુશે કહી મૂછો આમળનાર એ દયામૂર્તિ માનવ ! ખેલાડીનાં સરકસ કરતાં તમારાં સરકસ-માણુસમાણુસ વચ્ચેની સાઠમારીનાં સરકસ-ક્યાં ઉતરે તેવાં છે ? કહેશે ? આ વિષે તમારો શો મત છે ? ”

મારાથી હવે ના રહેવાયું. આવાં સખ્ત મહેણાં અને તેમ વળી વાનરજાત તરફથી સાંભળીને એમ થવા લાગ્યું કે આ કરતાં તો કાન બહેરા હત, તો બહેતર થાત. મેં ધમકી આપતાં મેધગર્જના કરી;—

“ બસ કરો ; વાનરકાકા ! નહાને મ્હેડે તમે ગંભીર વાતો કહી નાખી ; પણ જવા દઈં છું. તમે પવન-

સદ્દ હનુમાનના બાયાત હો અને ભગવાન રામચન્દ્રજીની સેનાના વંશજ હો ; એટલે રામને નામે આમન્યા લોપવાનું અને શોભારૂપદ નથી લાગતું, નહિ તો જોવા જેવું કરી બતાવત. ”

વાનર જરા ધીમે પડતો જણાયો. મને ધમકીનો અખતરો સરળ થતો લાગ્યો. વાનરના છેલ્લા શબ્દો સાંભળવા હું એકતાર થયો. વાનરે, મન્દમન્દ વહેતાં મન્દાકિનીનાં નિર્મળ જળપર લ્હેરાતી સમીરણુ લહરીઓ જોવા, મિઠા સરોદે સંભળાવ્યું:—

“કુશળ રહો ; અમારી આખી ઓલાદ તરફનો આશીર્વાદ છે, કે અમે જેમ રામસેના તરીકે અને તમારા શબ્દોમાં કહ્યું તો પવનમુત હનુમાનના વંશજ તરીકે ગૌરવ ધરાવીએ છીએ, તેમ તમે થોડા અમારી નકલ કરનાર યોધમાં પ્રાણી તરીકેના શુભ ધરાવી તેમાં જ મગફરી માનતા રહો.”

આટલું બોલીને, હ...પ કરતો વાનર પાસેનાં ઝાડપર ચઢી ગયો. તેના અકાવબધ્ધી મારી નજર ઠરી હતી, તેવામાં તો દૂરથી અવાજ આવ્યો:—

“વાંદરા જોવો ! અહીં ક્યારનો શું કરે છે ? ”

એ વિશેષજ્ઞથી સમ્બોધનાર મારા કાકા કતા. સમયસર હું કિતારે ન પહોંચી શક્યો એટલે તેમનો ને કુટુંબનો જીવ પડીકે બંધાએલો, તેથી મને શોધતા શોધતા તેઓ અહીં આવી ચડેલા. હું તો સાવ શિયાવિયા થઈ ગયા અને ગરીબ ગાય જેવો બની, તેમણે પકડેલી મારી કાનપટ્ટી બહુ ખેંચાતી ન રહે. તેવી રીતે જાળવીને કાકાની સાથે હું ચાલવા લાગ્યો.

કિતારે ગયો. વાળુ તો કરવું હતું, પરંતુ કાકાના દુપકાથીને તે દરતાંય વિશેષ વાનરકાકાના કવનથી પેટ એવું ધરાઈ મધું હતું કે બીજા દિવસના પહેરાડ થતા સુધી પથારીમાં લંબી તાણીને પડ્યો તે પડ્યો.

વેડફાતો સંસાર

૧

શીયાળાની કડકડતી ઠંડીને લીધે પોળનાં સૌ પાડોસી વાળુપાણીથી પરવારોને મુઝ ગયાં હતાં; પણ ન્હાના એક બેઠાઘાઠના ઘરમાં હવ્વુ ઝીણો દીવો બળતો હતો. ત્યાં સરસા અને તેનો સ્વામી રત્નો, બે જણુ રહેતાં.

સરસા પથારીવશ છે. આજકાલ કરતાં બે મહિના થયા; દર્દ કમી થયું નથી. દવાની ટાંકી લાગતી નથી. રત્નો સારવાર કરવામાં લોહીનું પાણી કરી નાખતો; પરિશ્રામ પાણી વધોવવા જેવું નિવડતું.

દિવસે દિવસે દર્દ ગંભીર થતું હતું. ઘરમાં રત્ના સિવાય બીજું કોઈ મળે નહિ. મામમાં જોઈએ તેવો તે ખ્યાતિવાળો ન હતો. નાતમાં તે જથાવાળો ન હતો. જાતનો યુનિયાત હતો. પણ જાતની કદર કોને પડી છે? એક ઇશ્વર સિવાય એને કોઈની ઓથ નહતી.

સરલાતું સીમંત ગયે થોડા જ મહિના થયા. સીમંતની નાત જન્મવામાં હજારેક નાતિલાએએ હાજરી આપી હશે. નાત બેળેબેળે ડબી કરાવવામાં રતનાને સેંકડો સલાહકાર મળ્યા હતા. નાતવેળાએ રતનાની વાહવા બોલનારેય બેસુતમ હતા. પણ હવે ?

બીમાર સરલાની પથારી આગળ બેસી, તેને બે મિટ્ટા શબ્દોથી કહાવીને દવા પીવરાવતાં પીવરાવતાં રતનાને આવા નવા વિચાર આવતા. બાજુપરના ખુણામાં દિવેલના કોડિયાને ઝીણો દીવો બળતો હતો. રતનાની નજર, વિચારમુગ્ધ મનથી, ક્ષણોપર્યંત ત્યાં ફરી જતી. રતનો ડોડો નિઃશ્વાસ નાખતો. સરલાથી રતનાની આ દશા કાંઈ છૂપી નહતી. પથારીવશ સરલા ! ગરીબ ગો, સરખી શિયળવંતી સુશીલ સરલા ! સરલા બીચારી સ્વામીની ચિંતાથી મૂગો કઢાપો કરીને મનમાં ને મનમાં બળીને કાયબો થઈ જતી.

૨

રતનો રાંક હતો, પણ તે ગરીબના ઘરનો દીવો હતો. તેને માથાપ વગર નહાનમ પડી. સગાંબેઠાંએ એટલાં હતાં, પણ કહેવાય છે તેમ સૌ રાખનાં સાળા થતા આવે, ગરીબનો ભાવ કોણ પૂછે ?

એવી સ્થિતિમાં પણ રત્નો બહુએ—મારી બહુએ. આગળ જતાં ધરનાં થોડાં ઘરેણાં વેચીનેય બહુએ. પછી હંશિયારીને લીધે સ્કોલરશિપની મદદ મળતી રહી. વળી ટ્યુશન રાખે; લાંબી રાત્રીઓમાં નોકરી શોધે. આમ અનેક પ્રયત્ને તે મેટ્રીક પાસ થઇ શક્યો.

પરંતુ મેટ્રીક્યુલેશન સુધી પહોંચવામાં તેને પાર વગરનાં સંકટામણુ ને ત્રાસ વેઠવાં પડ્યાં. ખાસ કરીને ગ્રીજ ત્રાસને તો એ ગણ્યારતો નહિ, પણ સાંસારિક ત્રાસ. એ સહન થઈ રત્નાને અસહ્ય થઇ પડતો.

રત્નો કિમરે કાંઈ બહુ મોટો ન હતો ; છતાં ખોટી ખુશામત કરનાર રત્નાનાં સગાં રાજ તેને બડકાવી મરાતાં. કે “ વિવાહના વેતમાં રહેવું, નહિ તો રહી જવાશે. મૂળ તો કન્યાની અછત છે ; એટલે બેકાળજી રાખ્યે કેમ પાલવશે ? ” વગેરે વાક્યાણુ રાજ છૂટે. સંસારીઓના સંસારની કન્દી લૂ રત્નાને વાએલી નહિ, તેથી માખાપ વગરનો એ દીકરો, કેટલીકવાર આવું સાંભળીને ઘણું સોરતો.

એક જણુ તેના સટામાં કન્યા દેનારો નીકળ્યો. રત્નો કન્યાનું માંડવાખર્ચ આપે, ને પાંચસો રૂપિયા ‘ પાઘડી ’ના પધરાવે, તો તેનો દૂરનો સ્ખો હતો, તે તેની સગાઈ માટે પોતાની કન્યાનો બદલો કરવા દે !

“કુંવારા રહેવું બહેતર, પણ આવું કામ તો ન જ થાય” એ રત્નાના મનનો નિષ્કૃય હતો; પણ તેણે ન વળ્યું. “લક્ષ્મી ચોક્કો કરવા આવે છે, તો મ્હોં ધોવા ન જા.” બસ ! સમાંના ડહાપણે દાટ વાળ્યો. રત્નાના મનની વાતો મનમાં રહી. ઘરડીઆઓએ જાળવી રાખેલાં ઘરેણાં વેચાયાં. તેની નગદ રકમવડે દૂરના તેના પિતરાઈ કાકા બોધાભાઈનું મન મનાવવામાં આવ્યું. બોધાભાઈએ નાતમાં યશ વ્હોર્યો કે કાંઈ ઉમરો મૂકીને હુંગરો પૂજવા જવાય ? મારા રત્નાનું ઘર ઉધાડું રહે તો સારું, એટલા માટે મારી કન્યાનો બદલો કરાવ્યો.” બોધાભાઈની નાતમાં વાહવાઈ બોલાઈ. બોધાભાઈની કન્યાના સટામાં રત્નાની સગાઈ થઈ. કન્યા ત્રણેક વર્ષની હતી.

૩

પણ “ગરીબનું નસીબ ગરીબ” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી. વિવાહ થયા પછી બીજે જ મહિને કન્યા ગુજરી ગઈ. રત્નો પાછો કુંવારો ને કુંવારો ! ઘરમાં ઘરેણાં-આશતવેળાની મદદ-હતી તે ગઈ ! તથાપિ જેનું કામ નથી તેનો ભગવાન છે. રત્નો મેટ્રિક પાસ થયો. ત્યારે વળી તેના જ જેવો સંસ્કારી ને ઉદાર વિચાર ધરાવતો નાતનો એક વાણીઓ નીકળ્યો. તેણે ઘર ન જોયું : ઘર જોયો. રત્નાને પોતાનો જમાઈ બનાવ્યો ; એ જ સરલા.

“ ગરીબને ઘેર કૃષ્ણાર્જુન કન્યા ઉતરી—લગ્નની નાત ક્યાં વગર ચાલે ? ” ખાઉધર નાને રત્નાને ફાલી આધો. પિતરાઈઓ પણ તેની પૂઠે લાગ્યા. “ તારે તો કાંઈ નહિ, પણ અમારા બાપદાદાને માથે પાણી ફેરવવું છે ? કર નાત; જે મળે તે. ચૂરમું ને ધી ન થાય તો ખાંડના લાકડાં આપણે આપણા ગળ માશક .”

રત્નાએ સાચેસાચું કહી દીધું, કે “ મારી પાસે ઝેર ખાવાને પૈસો નથી, પણ એમ કાંઈ પિતરાઈઓ પીગળી જાય એવા ન હતા. “ બાપદાદાને માથે પાણી ” ન ફેર તેટલા માટે, કે એક ટંકના વાળુ માટે—મને તે દારણસર એક પિતરાઈએ રત્નાનો ખમો ચાખડ્યો. તેણે કહી દીધું કે “ આપણે ત્યાંથી અંગડિયાર ખર્ચાનેનું નાણું કરજો છપાડજો. ”

“ કરજા થાય તો ઝેર, પણ નાત તો થતી જ જોઈએ.” લોકના આ મતને મને કે કમને માન મળ્યું. રત્નાને ત્યાં ખાંડના લાકડાની નાત જમી અને જમતા સુધી તેનાં વખાણુ વંસાયાં.

રત્નો કદાચ વધુ અભ્યાસ કરી શકત ; પરંતુ પરણ્યા પછીનું જીવન કુંવારી અવસ્થા જેવું ક્યાંથી હોય ? રત્નાએ ‘ પ્રિવિયસ ’ કલાત્મક અભ્યાસ તો કર્યો પણ તે નપાસ થયો. રત્નો શીલ્પવાર પ્રવર્તન કરત, પણ સંજોગોએ તેને ન

શવવા દીધો. સરલાને, ભગવાને સારો દિવસ દેખાડ્યો. સરલા સગર્ભા થઇ.

૪

“ મુદત કન્યા મળી. લગ્ન પ્રસંગે નાત થઇ. સીમંતનો અવસર નાતને નોતર્યા વગરનો કેમ જવા દેવાય ? ” નાતિલાઓએ ચર્ચા ચર્ચવા માંડી. રત્નો તો કથું જાણેય નહિ ; તે પહેલાં નાતમાં “ રત્નો ખાંડના લાકડી નાત કરવાનો છે, ” એમ ઠરી ચૂક્યું ! શી નાતની રીતભાત ! આ તરફ સરલાની સાહેલીઓ પણ સરલા પાછળ ખાઇખપૂશીને માંડી. “ ફાવે તેમ થાય, પણ આ નાત તો કરવાની ને કરવાની જ. ” સાહેલીઓનો આગ્રહ સરલાનું મન પિગળવવામાં કેટલેક અંશે સફળ થયો. બીજા બાળક સરલાનો બાપ અમથાશા, બોબો ભરતી વેળાએ માએડું વસ્તારવાને તૈયાર હતો. પિયર તરફથી સારી રકમનો ચોક્કસ મળશે એવી સરલાને ખાતરી હતી, બીજા નાતિલાઓ અને રત્નાના પિતરાઇઓને તો નાત જોઇતી જ હતી. રત્નો મૂંઝાયો. શાસ્ત્રમાં જે બોજવનો નિષેધ થયેલો છે, તે નિષેધને માન આપી સીમંતની નાત નહિ જમવાનો નિશ્ચય ધીમે ધીમે ધડાતો જાય છે, તેવા સંજોગોમાં રત્નો એવી નાત કેમ કરી શકે ? પરંતુ સરલહૃદયા સરલાનું મન નારાજ

કરવું એ રત્નાને મન મરવા પડ્યા જેવું વસમું હતું. મૃદરથ કુટુંબની સુશીલ એ કન્યાએ, અત્યાર સુધી રત્નાના જીવનને જે ભક્તિ-સેવાથી પૂજ્યું હતું, તે ધ્યાનમાં લેતાં સરલાની આ સુખ અવસર વેળાની મનોવાંચનામાં વિશેષ ધ્યાનવાનું રત્નાને વાગ્યું લાગ્યું નહિ. પણ મુદ્દાનો સવાલ, નાત જમાડવા પાછળ ચતા ખર્ચને કેમ પહોંચી વળવું, એ હતો.

પેલા પિતરાઈ કાકાએ વળી ફરીથી ખબો યાગડ્યો. “ખૂટતી રકમ ફરીથી કરજો ઉપાડવાની” રત્નાને હિંમત દેવાઈ. સરલાને ખાતરી હતી કે પિતા તરફથી ચોટલામાં સારી-ખર્ચ નીકળી જાય એટલી-રકમ મળશે, એટલે સીમંતની નાતના અંગનું દેવું નહિ રહે.

નાત ઠરી, પણ સસરા-જમાઈ વચ્ચે મતભેદ પડ્યો. રત્નાને ખાંડના લાડુથી બારે જમણુ કરવાની જરાય મરજી ન હતી-ન જ હોય. સરલાને ચૂરમા ઉપર ઘી પીરસાવવું હતું. રત્નાએ તે ન મચકાર્યું ને ધાર્યા પ્રમાણે ખાંડના લાડુની નાત કરી. બસ ! રત્નો “ઝમ્મી થેટું” દર્શો. પરિણામે સસરા મમતપર આગ્યો ને ધાર્યો ચોલ્લો કરવાનો પડતો મૂકી માત્ર “પાંચડે એકડે” કરીને પરવાર્યો.

પેલા પિતરાઈ કાકાનું દેવું રત્નાને માથે ઝૂમતું રહ્યું. મૈત્રિક પાસ યુવક કેટલાં વર્ષે હજાર રૂપિયાનું દેવું પતાવી શકે ? ને દેવું તો બ્યાજવડે ચડતું જ જાય.

કર્મસંજોગે સરલાને અધૂરે મહિને મરણું ઊઠકું આવતયું. એ તો જાણે ઠીક, પણ તે દિવસથી તેને સુવારોગ લાગુ પડ્યો. સુવારોગમાંથી ક્ષયનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. દાકતરે સલાહ આપી કે હવાફેર માટે સ્થળાંતર કરવાની જરૂર છે. પણ પૈસા ?

રત્નો પિતરાઈ કાકા પાસે ગયો. “હવા ખાવા જવાના પૈસા ન મળે. ઘેર આવેલો વરો કઢાડવા એકવાર નાણાં ધીયાં, બીજી વાર ધીયાં, ત્યારે તું તો પેંધો પડ્યો. જા : ધીમે ધીમે વ્યાજજોગ રકમ ભરતો રહેજે, નીકર પરિણામ જાવો જેવું આવશે.”

રત્નાને આ જવાબ કેવો લાગ્યો હશે ? સરલાની મંબાર માંદગીમાં રત્નાથી નોકરી પણ ન થઈ શકી. બેઠું ખર્ચ ક્યાં સુધી ખાવું ? ખાશે તો કુવા પણ ખૂટી પડે. રત્નાએ આપીતું ઘર ગીરો મૂકી કાકાનું વ્યાજ સાથે દેવું પતવ્યું. પતવતાં વધુ તે સરલાનાં દવાદાર ખાતે ખર્ચાતું રહ્યું. પણ ખર્ચ ઉગી નીકળ્યું ના.

૫

વૈત્તાના આરંભે માંદગીને બીજાને પડેલી સરલા પાસે બેસીને, આટલા માટે રત્નો ધિક્કારના ઉંઠા નિઃશ્વાસ નાખી રહ્યો હતો. સરલા બધું સમજતી, પણ શું કરે બીચારી ! અંતે તેણે ઉકળતી આંતરડીના ઉદ્દગાર કઢાડ્યા:-

“નાથ ! મારાં પગલાં પડ્યાં, ત્યારના તમે સુખી થયા નથી...” સરલા છૂટે મ્હોડે રોક્ષ પડી. તેણે ગળામાંથી મંગળસૂત્ર કઢાડીને રત્નાના બોળામાં નાખ્યું. સરલા બોલી:-

મારું જે થવાનું હશે તે થશે. મંગળસૂત્રને વેચી, તેનાં નાથાં કરેા ને કાંઈ ધંધે વળબેા.”

બોલતાં બોલતાં સરલા ગળગળી થઈ ગઈ. રત્નાનું હૈયું પાંચ બરાબર આંચું. બીનાં થએલાં નેત્રા, સરલા ન જાણે એમ ધીમે રહીને ધોતીઆના છેડાવડે રત્નાએ લૂછી નાખ્યાં, તે જરા સ્વસ્થ થયેા ને સરલાને આશ્વાસન દેવા લાગ્યેા :-

“સરલા ! તું તો અમથી અકળાય છે. તું નદારાં પગલાંની નથી. તારાવડે તે મારું સુકાઈ જતું જીવન ટકી રહ્યું છે. ધડીવાર જાપીને સુખ જા. માંદગીમાં બહુ બોલબોલ ના કરવું ; ગાંડી !”

સરલાથી બોલ્યા સિવાય ન જ રહેવાયું. તેણે રત્નાને કહ્યું :- “હવે તેા છેલ્લી વારની સૂઝ જઈશ-એવી સોડ તાણીશ, કે ફરી ઉઠવાનું કાંઈ નહિ કહે, નાથ ! આપણે ચોડી ધડીનાં મ્હેમાન છીએ. હું જાઉં તેનો શોક ન કરશો.....”

સરલાને તો ઘણુંય કહેતું હતું, પણ તેને ઉધરસ લપડી. શ્વાસ ચડ્યો. જગ તાણ આવતી હોય એમ જણાયું. રત્નો તેને શબ્દોદ્ધાર આશ્વાસન દેવા જાય, તે પહેલાં તો સરલાની આંખ ફાટી—નાડી ધીમી પડી ગઈ. સંસાર-વ્યવહારમાં એણે કુદળ રત્નાને જીવ પડીકે બંધાયો.

“મારા હૃદયના રત્ન ! એટલું—ચાલ્યું માફ.....જલ બગવાન.”

બગવાનના નામ સાથે સરલાનો આત્મા, પરમાત્માના નૃભોગે બળી ગયો. રત્નો આખી રાત સરલાના શવ કને એસી રહ્યો.

“રાક્ષસણી ! સેંકડોનાં ગળાં રેંસવા છતાં હજી તું બૂખડી જ રહી ! માફ હૃદય તે લાંટી લીધું !” સૂતી રાતમાં રત્નાએ આજ મદિનાઓથી દખાવી રાખેલું હૃદય રહિને ધિક્કારતાં ખાલી ક્યું.

ખાજે દિવસે સવારમાં સરલાના શબનાં હૃદયક્રિયા ચક્ર અને પછી ?

લોક કહે છે કે રત્નો માંડો ચક્ર મથો છે. તે ગમે ત્યાં બટકતો ફરે છે ને ગમે તેવી લવરી કરે છે :-

“અરે ! હું એકલો ચાંદી,
ખિયાંખાંમાં સૂતો બટકું !”

વૈદ કે હળમ ?

૧

૨૧ લક્ષી પથરોવડે ચણાયેલી ‘વાવડી’ જેવી વાવડીને પણ ચરકાવનાર હળમની ઓલાદમાં હરિયો જન્મ્યો હતો, અને કુશાગ્રમુદ્ધિને પ્રભાવે હળમપરિપક્વની પહેલી જ એકમાં પ્રમુખ તરીકે તેની ચૂંટણી થઈ હતી; ઉપરાંત સારા પગારના અમલદારો, શેઠીઆઓ અને એવા એવા મોટા લોકોની તે વરસુંદ બાંધી શક્યો હતો.

ચાણુદેવડીના ઠાકોરનો હું કારભારી છું હરિયો મારો વાળુંદ હતો. મારા તરશથી વરસુંદમાં તેને ત્રણ રૂપિયા મળતા. તે ઉપરાંત પર્વતહેવારે દાણા મળે; વરાવાજનમાં બાણું મળે; દીવાળીની બોણી મળે; ઉતરેલાં કપડાં મળે—આવું આવું મળે તે જૂદું. વળી તેની ઓરત દાણાના કામમાં કુશળ હોવાથી આવકમાં સારો ઉમેરો થતો. હરિયાને “વાળ કાપવાની દુકાન” પણ હતી.

દુકાનપરની ધરાહીચે જીવી તેવી ન્હોતી. બેસુમાર માથાં બોડાય ને વાળનો તો ગંજ ગાજે. વાળના એ ઢગલાને પોતે ફેંકી દેતો નહિ; પરંતુ ‘માર્કીટ’ માંથી મિલિયાં ખરીદીને તેના મિત્ર દામા દરજીને ત્યાં જઈ, વાળની ભરેલી ગાદીઓ બનાવી વેચાવરાવતો અને બન્ને મિત્રો તેનો મજિયારો નફો વહેંચી લેતા.

આ પ્રમાણે અઢળક કમાણી છતાં હરિયો લોબીને લોબી રહેતો. ગળનમાં કેમ ઉડાય ? આભ સંગાથે બાથ કેમ બીડાય ? મોટરવાળા કેમ થવાય ? તેને એવા એવા ટ્રાડ હમેશાં થયા કરતા.

રવિવારની પાળીને દિવસે હરિયાએ મને જગાડયો. હડીને હું હજમત કરાવવા ગેઠો. હજમ વધારે ભાગે વાતોડિયા તો હોય છે જ. હરિયો હજમત કરીને મૂગો મૂગો વિદાય થયો હોય, એવું એકે દિવસ બનેલું નહિ. આજે પણ તેની આફત પ્રમાણે ચામડાના ચટપટીઆપર અસ્થાની ધાર કઢાડતો કઢાડતો હરિયો વાતે વળગ્યો. તેણે પૂછ્યું—“ સાહેબ, વતુ કરાવવા અતવારને જ વ્યય પાસ ક્યોઈ અશે ? ”

મેં દુકામાં પતાવવા સારું ખુલાસો કર્યો, કે “ સોમવાર મહાદેવનો વાર, ને મંગળવાર માતાજીનો. બુધવારે હજમત કરાવાય છે જ. પછી આવ્યો ગુરુવાર,

તે પણ માતાજીનો; શુક્રવારે તો હજમત કરવા તું આવે છે. તે પછી આવ્યો શનિવાર, તે મંદવાડિયો રહ્યો. મહાદેવ, માતા કે શનીદેવ કેપે, તો સત્યાનાથ નીકળી ન્યાય. એ દેવોનું કુંડું ન પડે, વાસ્તે વિશેષ ભાગે એતવાર પસન્દ થતો હશે. ”

“ પણ આટલા ખુલાસાથી હરિયાની શંકાનું સમાધાન ન થયું. તે બોલ્યો— ‘એમ તો એતવારેય માતાનો વાર જ છેસ્તો ?’ ”

“ ખરું; પણ માતાના માનમાં મંગળ ને શુદ્ધ એમ એ વાર જતા કરીએ એટલે ચાલે. ” મેં પતાવ્યું.

“ જાઓ મારા સાહેબ, એમ શું બોલો. એતવારે બોકને રગ્ગ હોય તેથી—”

“ પણ એતવાર સાથે તારે પાડખાર શો પડ્યો છે, કે આજ એના વિષે માથાફાડ કરે છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ જુઓને સાહેબ, એતવારે દુકાનપર ધરાડી ખૂબ હોય છે, તે છોડીને આમ બેરબેર ધૂમવાતું જરા શાવતું આવતું નથી. તે મકુળે આપડા જેવા મોટા લોક એ વારને ફેરવે તો—”

“ રે જંગલી ! બગી તારી વાતો. લખાડી ! લોહી કહાડ્યું ને ? ” દાદીએ હરિયાનો અસ્ત્રો બેસી જવાથી હું ચીડાયો.

“ લોહી તો આમ-ચપટીમાં-ગન્ધ કરી દઈં છું. એ તો ખીલ હતો તે ફૂટી ગયો. ” હનમતના ઝીણા કરચા, લોહીવાળા ભાગપર દબાવતો હરિયો બોલ્યો. એમ કરતાં કરતાં માથું મૂકાઈ રહ્યું ને ગલ-નખ પણ લેવાયાં. પછી જરા મોચી દબાવતાં દબાવતાં હરિયાએ પૂછ્યું:—

“ એક વાત કહું ? ”

“ નથી સાંભળવી. અત્યારના પહોરમાં કાંઈ કામકાજ હશે કે તારી વાતો જ સાંભળવાની હશે ? ”

“ આ તો આખી હનમતના આશરવાદ મળે એવીછે. રજા આપો તો—”

“ કહી નાખ; શી વાત છે ? ”

“ હાકોર સાહેબે હનમોનેય લાંસસ (લાયસન્સ) માંથી સોડયા ને; એ રદ ના થાય ? આતો અમારા ગરીબના પેટપર પાટુ મારવા જેવું થયું છે, સાહેબ ! ”

“ ઠીક છે: વાળદોની સહીએ સાથે અરજી કરાવજે. કે થોડાકને તેડીને જાતે હરિયાદ લઈને આવજે; જોઈશું. ”

“ હાઈ જાપા ” કહીને મલકાતે મ્હોંડે હરિયો વિદાય થયો.

૨

દામો દરજી “ દરજી દર્પણ ” નામના માસિક-પત્રનો અધિપતિ હતો; એટલે હરિયાએ હાકોર સાહેબ પાસે

રજુ કરવાની અરજી, દામા પાસે જ લખાવી. આખીય અરજીમાં જે ફકરા પર ખાસ બાર મૂકીને મોટા મોટા અક્ષરે લખાયલું હતું, જે વાક્યોવડે દાકારસાહેબને ખસર થશે એવી ઉમેદ હતી, જે દક્ષિંતોથી દાકારસાહેબ કાયસન્સનો કાયદો રદ કરે એમ લાગતું હતું, તે ફકરો નીચેની મતલબનો હતો:—

“દહાડે દહાડે લોક પંચકેશ વધારે પ્રમાણમાં રાખવા લાગ્યા છે, દાદી રાખવાનો શોખ વધવા માંડ્યો છે, વિલાયતી રેઝર્સે ધરધરના વાળંદની વસ્તી વધારી દીધી છે, મુધારકોએ નાતો બંધ કરાવવા માંડ્યાથી પીરસણુ આવતાં અટક્યાં છે, વાણીઆ લોક બેશુ પંચવલું જન્મતા, તેથી કંસારનો મોટો ચાળ, લસલસતા ઘી સાથે મળતો, તેય હવે જૂદા જૂદા જન્મતા હોવાથી મળતો બંધ થયો છે, કિટ્સનલાઇટથી, ‘નાઇટ’નાં લગ્નોમાં મશાલ પાળળ મળતું દીવેલ બંધ થયું છે, સ્વદેશીના સાંપ્રત જમાનામાં લોક વિલાયતી રેઝર્સની ધાર માગે છે, વાળ કાતરવા સાફ હવે કાતરનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તો ધરાક ચીકાય છે, એટલે સંઘ્યા વસાવવા પડ્યા છે, માથાં મૂડવામાં હવે કપડાં ધોવાનો સાચુ કામ આવતો નથી—સેન્ટવર્ગિ ખુશ-બોદાર સાચુ ખરીદવો પડે છે; દુકાનોનાં બાડાં વધ્યાં છે, ખોરાકીપોષાકીના ભાવ વધ્યા છે, ખર્ચો વધ્યાં છે, ને ઉપર

નિવેદન કરવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે આગલીપાછલી આવક-
પર કાપ મૂકાયો છે, તેવા સંજોગોમાં વાળદોને પરવાના
લેવાની શી ભરવી ધણી ભારે પડે એ આપ નામદાર
સમજી શકશો; માટે સમસ્ત હળમોની વતી આપ નામદારના
તાબેદાર હળમો અરજી ચુબરીએ છીએ, કે પરવાનાનો
કાયદો રદ કરી આભારી કરશો. ”

આ પ્રમાણે અરજી તો ઘડાઈ, પણ તેમાં પહેલી
સહી કોણ કરે, એ સવાલ ઉપસ્થિત થયો. ગોળ વર્તુલ
કરીને સહીઓ થઈ શકત : પરંતુ અરજી તળે અશુભ
ચિહ્નસૂચક ગોળ વર્તુલ રૂપ ચોટું મીટું કરવું કોઈને દીક
લાવ્યું નહિ ; ત્યારે દામા દરજીએ પોતાના અધિપતિમણ્ડાના
બેજમાંથી તરંગ ઉઠાવ્યો, કે “ મારે ત્યાં ખાદીનો તાકો છે.
તે તાકાને ઉકેલવો ને તેની મધ્યમાં અરજીવાળો કામળ
ટાંકણીઓત્રડે ચોડવો ; પછી ખાદીનો ઉકેલેલો ને અરજીથી
ચોદાયલો તાકો દરેક હળમે હાથમાં ઝાલીને ઠાકારના
દરબારમાં હાજર થવું. એ રીતે ‘ પહેલો ’ ગણાવાપણું
રહેશે નહિ.

હરિયો હોળીનું નાળિયેર થાય એવો કાચો નહતો,
એટલે આ યુક્તિ તેણે પસંદ કરી અને તેણે તે સૌને ગળે
પણ ઉતારી.

મીઠાવાળો આંક આવે તે અપશુકનીઆળ મણીને ખરાખર નવાણું હળમોની પલટણુ અરજી આપવા સર્જ થઇ. હળમની એ ફેંજે અરજીવાળા ખાદીના તાકાને પકડીને ચાલવા માંડ્યું. તેઓ ચાલતા ચાલતા દરખાર સુધી આવી પહોંચ્યા ; પરંતુ હજુ દરખારનાં દાર ઉધડયાં ન હતાં ; એટલે એક પછી એક એમ પંક્તિવાર હળમો હાથમાં ખાદીનો તાકો પકડીને ખડા રહ્યા. એમનેએમ ઘણો વખત વીત્યો, છતાં દરખાર તો ઉધડ્યો જ નહિ. વાળદોએ પરસ્પર અટકળ કરવા માંડી, કે “ ઠાકોરસાહેબ આપણને સાંભળવા જ છ્વ્વતા નહિ હોય, તેથી દરખાર વાસી મેલ્યો હશે. ફાવે તેમ થાય, પણ આપણે તો અડીંગા લગાવવા અને અરજી રજુ કરીને ઘેર જવું.”

એમ કરતાં કરતાં રાતના આઠ વાગ્યા—નવ થયા—દસ, અગિયાર ને દરખારી ટાવરમાં ખારના ટકારા સુદ્ધાં થયા : પણ ન ઉધડ્યો દરખાર કે ન ડગ્યા હળમો. વાવડીને ચરકાવનારના વંશજેએ તો રાણા પ્રતાપ જેવા અડગ ટેકથી ત્યાં જ લાંબી તાણી. તેઓ એક પછી એક અનુક્રમે સૂતા અને થોડી જ વારમાં, સૌથી પહેલાં નંબરે સૂતારને દુર્ગન્ધ આવવા લાગી. તે ધીમે રહીને ઉઠ્યો ને ખરાખર તપાસ કરી, તો તેને લાગ્યું કે આ દરખારખાનું નથી, પણ દરખારી પાંચખાનું છે ! દરખારસાહેબના સિપાઈએ

જ્યારે આટલા બનાવ્યા, ત્યારે ખુદ ઠાકોરસાહેબ તો શું ચે કરી નાખશે, એવો તેને ડર લાગ્યો ; તેથી તરત જ ધીમે રહીને, પોચે પોચે પગલે ચાલતો ચાલતો નવાણુંમા નંબર-વાળા વાળંદની પછી જઈને ઠાવકો થઈ તે સૂઈ ગયો. તે વાતને થોડી જ ક્ષણો થઈ હશે, એટલામાં હવે પહેલે નંબરે આવેલો બીજો વાળંદ જાગી ઉઠ્યો. તેનું નામ જીણો હતું. જીણાએ જીણી તપાસ કરી, તો પહેલા નંબરવાળા પાણુ હવે છેલ્લા જઈ પડેલા હરિયાની લુચ્ચાઈ સમજાઈ એટલે જીણો પાણુ હરિયાને પગલે ચાલીને તેની પછી જઈ સૂતો. જીણા પછી જગો જાગ્યો. તે જીણાની પછી જઈને પોડ્યો અને એમ કરતાં કરતાં હરિયો જ પહેલે નંબરે આવ્યો ! પરંતુ પાછા ઠેલાયલા ડાળાઓએ હજીમોની “ બહાદૂરી સાથે પાછા હઠવાની ” ગતિક્રિયામાં લગભગ બહાણું વાવા આવ્યું હતું અને વાળંદવાડાથી દરબાર-જો સ્થળે તેઓ ગયા હતા તે-ઝાઝો દૂર ન હતો. એટલે અનુક્રમે પાછા હઠતાં નવાણુએ હજીમોની ફોજ પહેા ફાટતામાં તો પોતાના વાળંદવાડામાં જ, પોતાની જ “ સરહદમાં, કુદરતી રીતે આવી પહોંચી હતી, પરિણામે “ તેરીબી ચૂપ ” કરીને સૌ પોતપોતાના ઘરમાં પેસી ગયા અને અરજી અરજીને ઠેકાણે રહી. ખાડીના તાકાનો પત્તો જ ન હતો.

૩

‘મુઘવારે હરિયાની વાટ જોઈ જોઈને ચાક્યો, પણ તે હળમત કરવા આવ્યો નહિ, તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું. કે અરજ પાછળની મહેનત પાણીમાં પડવાથી મમતીલા હરિયાએ વાળંદની આખી નાતમાં શક્ય તેટલા પ્રયત્ને બારે ચળવળ ચલાવવા માંડી હતી. તેનો વિચાર તો રજવાડા—આખા—સાથે હળમતની આગતમાં અસહકાર કરવાનો હતો; પરંતુ નાતને ગળે એ વાત કિતરી નહિ. તથાપિ હરિયો પકડેલું પૂછડું છોડે તો પોતાની ફજેતી થાય, એમ સમજીને તેણે હળમતના ધંધા પ્રત્યે “એકો જળવો” આજ્ઞા આપી. હરિયાની વહુ હરકોર દાયણુનું કામ તો જાણતી જ હતી; તે સાથે સુવાવડીને પીવાનો કવાત, કમરનું કળતર ને દુખાવો મટાડનારી દવાઓ; નળજાઈ નિવારક નિર્મળી, છોકરાં થવાની ગૂટિકા, અજીર્ણનાશક ગોળી, ખાધું પચાવવાની ગોળી, નળજાંધ વાયુની ગોળી, કફ, પીત્ત, તરિયો એકાંતરિયો ને ચોષિયો તથા ટાડીઓ તાવ નામુદ કરનાર ચૂર્ણ ઇત્યાદિ તરેહવાર દવાઓ, તેના મિત્ર દાખા દરજીની નાનકડી લાયકેરીમાંથી દવાઓ અનાવવાને લગતાં પુસ્તકો ને માસિકા વગેરે ફેંદીને અનાવી ને સ્વદેશીના વર્તમાનયુગે “શુદ્ધ દેશી દવાખાનું” એ નામના મનોહર પાઠિયા સાથે આજ્ઞા દુકાન જમાવી.

“ મૂકતી દુનિયામાં મૂકાનેવાલા ચાહીએ ” એ ઉક્તિ કાંઈ ખોટી નથી. “ ગરીબોને મદદ ” દવા આપવાની જાહેરાતથી હરિયારાતનો ધધો ધીમે ધીમે ખીસવા લાગ્યો ને દર્દીઓની ભરતી વધવા માંડી. એમ કરતાં કરતાં “ ઉજડ ગામમાં એરડો પ્રધાન ” જેવા નાનકડા ગામમાં હરિયાની ફરકેર વાહવાહ ખોલાવા માંડી. છતાં જે ગામનો પોતે વાળંદ હતો, તે ગામનો વૈદ્ય થવાથી જોઈએ તેટલી પ્રતિષ્ઠા જામતી ન હતી, તેથી તેણે મૂળ પતન છોડ્યું, તે સાથે મૂળ નામ છોડ્યું. મૂળ પરવેશ પણ છોડ્યો ને વાળંદના અવતારમાંથી વૈદ્ય બનેલા હરિદાસે નવા લેગાશમાં નવું ગામ, નામે “ નવા ગામ ” અડો જમાવ્યો.

નવાગામના શેઠ શામળશાહના એકનાએક દીકરાની ડાહી વળગી ગઈ હતી. ઘણાં દવાદાર થયાં ને નાણાંચેડી છૂટી મૂટી, છતાં તે કેસ કોઈનાથી સુધર્યો નહિ. ત્યારે શેઠના મુનિમે “ વૈદ્યરાજ ” હરિદાસને ખોલાવવાની સલાહ આપી. હરિદાસને ખોલાવવામાં આવ્યો. તેણે નાડી જોતો હોય એવે આગાહ ટાંગ કર્યો, અને ગંભીર વિચારમાં પડ્યો હોય એમ સર્વને લાગ્યું.

“ દવાનો વિચાર કરતો હશે ” એમ સૌ સમજે એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ ખરી વાત તો એ હતી કે

ડોઝી રહી ગઇ હોય, તો તેને કેમ સુધારવી, એ વિષે તેણે કશું વાચેલું નહિ, તેના વિચારમાં તે પડયો હતો. છેવટ હરિદાસના મુખડાપર આશાના અંકુર ફૂટતા જણાયા. તે હિંમતવાન બન્યો. ટટાર થયો, અને શેઠને કહેવા લાગ્યો:—
 “ મટાડું: એક જ દિવસમાં ડોકનું દુઃખ દેડે કરે. શું મનામ આપશો શેઠ? ” જવાબમાં મુનિએ ખાસ્સા સો રૂપિયા આપવાનું જણાવ્યું. સાંભળીને હરિદાસનાં ફેફસાં ફૂલવા લાગ્યાં, છતાં દાણો ચાંપી બેથો:—“ના : સવાસો રૂપિયાથી પાછ પણ એાડી નહિ લઉં ! વિચાર હોય તો આવજો દેવાખાને ” કહીને હરિદાસે ઉડવાનો દાંગ કર્યો, બહા શેઠે સવાસોની રકમ કબૂલ કરી.

ખીજે જ દિવસે પ્રયોગ અજમાવવાનો હતો. પથારી-વથ શેઠના પુત્રવાળી ઓરડી બંધ કરવામાં આવી અને અંદર દેવતાની બટ્ટી સળગાવી. તેમાં રાખણનું ભારે લાકડું મૂકવામાં આવ્યું. શેઠનો પુત્ર તો આવી ક્રિયા જોઇ ગભરાઇ ગયો ; પણ હરિદાસ તેને દિલાસો દેવામાં પાછો પડે તેમ ન હતો. છેવટ પેલું લાકડું બરાબર સળગ્યું, એટલે પોતે અખતરો અજમાવવા તૈયાર થયો.

હરિયો શેઠના પુત્રને તેની વળગી ગએલી ડોકે દળવેા દાથ દેરવવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ડોક જરા દબાવા પણુ

માંડી ; એટલે દર્દી ખૂબ પાડવા લાગ્યો. હરિદાસે દુર્વાસાના ક્રોધને જાણે અંતરમાં દાખલ કર્યો હોય, તેવો બાવ દર્શાવ્યો અને એકદમ ઉઠીને પેલું સળગતું લાકડું, બટ્ટીમાંથી ખેંચી કહાડી, હરિદાસે દર્દીની ડોકની છેક લગેલગ એવા ગુસ્સા ને ગુસ્સાથી ધકુ, કે કાષ્ટાગ્નિનો તાપ સહન ન થતાં દર્દીએ ડોકને જોરથી ખીજી બાબુ મરડી દીધી. એક કડાંકા થયો ને હાડકું બેસી જવાની સાથે કેસ આગાદ સુધરી ગયો ! શેઠનાં વચન મિથ્યા થાય ? શેઠે તો સવાસો રૂપિયા ઉપરાંત થોડોક શિરપાવ આપીને હરિદાસને વિદાય કર્યો.

આમ ઉંટવૈદાનો પ્રભાવ આસ્તેકદમ વધતો ગયો. પણ ચડતી પછી પડતીના કુદરતી ક્રમ પ્રમાણે તેની વહુને કસુવાવડ થઇ અને મરણ પામી; એટલે હરિયો પોતાને અધોગતિમાં પડતો હોય એમ માનવા લાગ્યો. છતાં હિંમત તો ન જ હાર્યો. નવું બૈફ પરણવા માટે તેને તાલાવેલી થવા માંડી, અને બેવડા વેગથી તેણે કામ કરવા માંડ્યું. પ્રોતે “ સળહી જન્દરકે ખયપારી ” હોય, તેમ દરેક જાતના દર્દીની દવા, આંખો મીંચીને આપવા માંડી. દાખલા તરીકે વિદ્યાર્થીઓ આવીને શુદ્ધિવર્ધક ઔષધ માગે, તો વાટેલા અક્ષલકરાનાં પડીકાં દઇને દસમણા દામ મેળવી લે. ખસના દર્દીને બરફ નાખેલું શીતળ પણ રંગવાળું પાણી સીસીમાં

ભરી આપે ને “ તાઢા પાણીએ ખસ જાય ” એ કહેવતમાં શ્રદ્ધા રાખી, તે પાણીવડે ખસવાળો ભાગ ધોતા રહેવાની સલાહ આપે. બહેરા માણુસોને સાંભળતા કરવા ટોપડે ને મરી સાથે કાઢા જેખી માત્રા તરીકે બાજરીના આટાનાં પડીકાં આપે અને “ મૂડયો ગોસાંધ અને વાટયું ઝોસડ ” ઝોળખાય નહિ, એ નિયમ પ્રમાણે શ્રદ્ધાળુ દર્દીએ મોં માગ્યા દામ દઈ જાય. એમ કહેવામાં આવે છે, કે જો દરત સાફ આવતો હોય, તો ઘણા રોગ થતા બચે, અથવા રોગને નિર્મૂળ કરવા સાર રેચની ખાસ જરૂર છે. હરિયો એ નિયમને વળગી રહીને મરડાથી માંડીને સંચકણીથી પીડાતા દર્દીએને સખ્તમાં સખ્ત રેચની ગોળીએ આપતાં સંકોચાતો નહિ !

કેટલાક દર્દીએને કુદરતી રીતે આરામ થઈ જતો; તો કેટલાક જણ આવા ઉંટવૈઘાથી વધારેય પીડાતા; પણ શી પેટીમાં પડયા પછી હરિયાને તેની શી તમા ?

પરંતુ હરિયો હદમાં ન રહ્યો તેથી ‘ લોભે લક્ષણ ’ ઉપાદ્રં પડવાનો પ્રસંગેય આવી પહોંચ્યો.

હકીકત એમ બની કે ગામમાં એક તાલેવાન ગૃહસ્થને પત્ને પાકું નીકળેલું; ને પગલું હાડકું સડતું હતું. હરિયાએ તે મટાડી દેવાનું બીકું ઝાડ્યું. પ્રથમ તો તેણે એ દર્દીના

બળતા નામથી કુવાડનું પાકું પત્રે બાંધવા માંડ્યું, પરંતુ તેથી તો દર્દમાં એકદમ વધારો થયો ને રસી તથા પદ્ધતિ ને વધારે વહેવા માંડ્યું. હરિયાને લાગ્યું. કે નરતર મૂક્યા વિના નહિ ચાલે. હરિયાએ પોતાની પાસે વાળંદની દુકાન વેળાનાં જે કાંઈ હથિયાર હતાં, તે વડે, કલોરોદોર્મ સુંઘાડ્યા સિવાય જ છરી મૂકી દીધી અને તે એવા તો ધારવાળી હતી. કે ઠેક ધોરી નસ સુધી પહોંચી ગઈ, લોહીની તો શેડયો જ ફૂટે ! દર્દી બેહોશ બની ગયો. તેને ખાટલામાં નાખીને ઘેર આણ્યો. પણ ધનુર્વા ધાયો ને બીજે દિવસે તો હમેશને માટે એ જીવલેલું દર્દીમાંથી આરામ મેળવવા સારૂ સ્વધામ પહોંચી ગયો.

એ તાલેવાન ગૃહસ્થ, ચાણુદેવડીના કારભારીનો નિ-કટનો સગો હતો. કોઈ ઉંટવૈઘના હાથે સગાનું મરણ થયેલું જાણી પોતે નવાગામ જઈ ચડ્યો. કારભારી એટલે દોર દમામ ને કરપ માટે તો કહેવું જ શું ? હરિદાસને ચોરે બોલાવવામાં આવ્યો. થથરતે ચરણે હરિદાસ ચોરામાં દાખલ થયો અને કારભારીએ હરિયા વાળંદને-પોતાના જૂના 'ધરાકને-દોઢો ! હરિયાના તો હોંશકોશ ઉડી ગયા. ઉંટવૈઘ અન્દર દાખલ થતાં જ સહસા કારભારીથી બોલાઈ જવાયું, કે " તું તે વૈદ્ય છે કે હજામ ? મારીને સત્યાનાથ વાળી નાખ્યું ! "

હરિયો એવું સમજ્યો કે કારભારી સાહેબે પોતાને, પોતાના જૂના અવતારમાં જ એળખી લીધો છે, એટલે હવે અચાવ કરીને છટકી શકાય એમ નથી-તેથી તેણે જુનહો કબૂલ કર્યો ને હરિયા વાળંદ તરીકે ઉઘાડો પડીને તેણે દયા માગી.

“ કારભારી તો છક જ થઈ ગયા. “ હરિયો વાળંદ ! વેઘ તરીકે ! ”

“ હા બાપજી, તમારો જૂનો ઘરાક, મને અચાવો ! ”

“ તેં ઉંટવેંઘાથી નિર્દોષ માણસનું ખૂન કર્યું, તે પ્રમાણે મારાથી ન્યાયનું ખૂન નહિ થઈ શકે. તારાપર કામ ચલાવી તને ચોખ્ખો સજા ઠોકાવવી જ પડશે. ”

ત્યાર પછી તેને હાથકડી થઈ. કામ ચાલ્યું. સખ્ત કેદની સજા થઈ. હરિયો વગર બાડાની કોટડીમાં જેલ-મહેલના ખેલ ખેલતાં ખેલતાં હજુય કોઈ કોઈવાર તરંગચુટા ઉઠાવે છે, કે છૂટયા પછી પાછું વેઘ બનવું, કે હતા તેવા હજમ જ રહેવું ?

ભાણે ખપતી કન્યા

૧

ખપોરે જન્મ્યા પછી, ત્રણ વાગ્યા સુધી આરામ લઇને શેઠ ઉઠ્યા કે તરત જ તેમની ગાદી પાસે ચઢા, નાસ્તો રજુ થયાં. તેને ઇન્સાફ અપાયો અને પાનસોપારીનેા મુખવાસ થયો. મુખવાસને વાગેળતાં-વાગેળતાં, મૂખ્ય મુનિમે આપેલી ટપાલ વંચાઇ. તે વંચાઇ રહ્યા પછી શેઠ 'અગાસુ ખાઇને જરા આળસ ખાંખેયું'. વખત વિચારીને તે વેળાએ મુખ્ય મુનિમે વાત કરી:-“ખોડાજીને બે દિવસની રજા જોઇએ છે.” જવાબમાં, મુનિમ સામે શેઠ કરડી નજર ફેંકી. મુનિમે પ્રશ્નને ઉલટાવ્યો: “કહે છે કે ગયા વગર નહિ ચાલે; બેઠું મરવા પડયું છે.”

“તે જોઈ ગયાથી જીવશે ?” શેઠનાં શબ્દતીરથી મુનિમનું અંતર ધવાયું. તેણે નીચું જોયું. શેઠ ફરીથી બોલ્યા:—“બાણતા નથી કે શેઠાણીને દહાડા છે ? વારે-બડીએ કામકાજમાં જરૂર પડે. દહીં લો ખોડાજીને, કે રજા નહિ મળે.”

મુનિમ વિદાય થયાં. શેઠ તકીએ જરા આડા પડવા જતા હતા, એટલામાં મકાનના દરવાજાને ખૂણેથી મોકળે મ્હોંડે રડનારનો અવાજ સંભળાયો.

બાણુપર ખોડાજી ઊભો હતો. મુનિમ માર્જીત માગેલી રજા ન મળી, તેથી હૈયું બરાબ આવ્યું ને તે જ રોષ પડેલો.

“કાણુ રડે છે ?” શેઠે દમામથી સવાલ કર્યો. ખોડાજી દવામણે મ્હોંરે અન્દર આવ્યો. તેણે કરગરતે મુખે કહી નાખ્યું.—“બાપુ, ઘેરીનાં દવાદાર સાહે, ચડ્યા પગારમાંથી પાંચેક રૂપિયા દેશો ?”

“જો ખોડા ! રડવા-કરવાના હોંગ છોડી દે. જાનોમાનો નોકરી કર. મારી આગળ આવ્યા ફતવા નહિ ચાલે, સમજ્યો ? રૂપિયા પગાર થયે મળશે.” શેઠ બોલ્યા..

“ને રજા ?” પવનથી કંપતી કદળા પેઠે ધ્રુજતા દેહે ખોડાજીએ પૂછ્યું.

“ રજા માગતાં લાજ નથી આવતી ? પછી શેઠાણીની તહેનાતમાં કાશ્ય ? ” શેઠે કહ્યું.

ખોડાજીએ બહાંડનો નિઃશ્વાસ નાખ્યો. તેના શરીરે પરસેવો વળ્યો. તેને આમ તૂટી પડતું લાગ્યું. છતાંય છેલીવાર સઘળી ધીરજ એકઠી કરીને તેણે કહ્યું:—“ ઘેર ગૈરીને અન્ન લીધે અડવાડિયું થયું. બાપડી મરવા પડી છે. છોઈ તરફડતાં હશે. બે દહાડા પછી તરત પાછો આવીશ. અરેરે, મોટા શેઠ હોત તો—”

“ મોટા શેઠ હોત તો ? એટલે તું કહેવા શું માગે છે ? એ તો હવે ગુજરી ગયા. તારે નોકરી મારી કરવી છે કે મોટા શેઠની ? એમની કરવી હોય તો તે ગયા છે ત્યાં તુ ય જા; જો પાછો ! ”

“ માય કરો, મારા અન્નદાતા ! ” ખોડાજી શેઠને પંખે પડતાં બોલ્યો: “ એટલી દયા કરો ને બે દહાડાની રજા આપો; બાપુ, ઘરની ખબર સાંભળીને જીવ પડીકે બંધાયો છે. જીવ ત્યાં, ને બાળિયું અહીં—”

“ મને ખબર છે; આજકાલ કામકાજમાં તારો જીવ જ નથી. સાવ બેદરકાર બની ગયો છે; જા, હવે નકામો ટકટકારો ન કર. રજા નહિ મળે. ” શેઠનું વજ્ર જેવું

કાળજી ન પીગાળ્યું. ખોડાજીએ અંતરિયાળ ખુશ્ખા આકાશ નરક દીન દષ્ટિ નાખી. તેના હોઠ ફરડયા. “ભલા ભગવાન !” થોડીવાર પછી તેણે કહી દીધું:—

“ત્યારે મને પગાર ચૂકવી આપશો ? હું મારું ફોડી લઈશ.”

સાંભળીને શેઠની નજર શરી. ધનમદના ધેનથી તેમની વાણીમાં ગુસ્સાભર્યો ગુસ્સો ઉતર્યો. તેમણે મુનિમને હાંક મારી દુકમ કરમાવ્યો:—“ખોડાજીનો થાય તે પગાર ચૂકવી આપી આજથી તેને રૂપસદ આપો.” છેલ્લું ફરમાન કરીને શેઠ અન્દરના ખંડમાં ગયા.

છૂપું એક આંસુ, આંખમાં જ ચૂકવી નાખી, પગાર લઈ, ખોડાજીએ જે મકાનમાં રહી વર્ષોપર્યંત વફાદારીથી ચાકરી કરી હતી, તે મકાનને છેલ્લા નમસ્કાર કર્યા ને હમેશને માટે ત્યાંથી તે વિદાય થયો.

૨

ખોડાજી વફાદારીને સોળેસોળ આના શોભાવે, એવો વફાદાર ચાકર હતો. વિશ્વાસુ પણ એટલો જ. મોટા શેઠ સહકુટુંબ જગ્યાએ મળેલા, ત્યારે ઘર અથવા તમામ જોખમ તેને ભરૂંસે સોંપેલું. મોટા શેઠ માટે પોતે મરી ફીટતો.

મોટા શેઠ મરી ગયા ને સર્વ સત્તા સુન્દર શેઠને મળી. પોતે જમીન-જમીરદાર હતો. તેનો ધીરધારનો ધીકતો ધંધો ધમધાકાર ચાલતો. પેસાવાળાને મિત્રોની કાંઈ ખોટ હોય ? મોટા શેઠ ગયા એટલે ઉગતી જુવાની ભોગવતો સુન્દર, વિલાસી મિત્રોની સોજતથી કુચ્છન્દમાં પડ્યો ને તેવાં અપલક્ષણોની સાથે જ નીતિ, ધર્મ કે દયા એ શી વસ્તુ છે, તે ભૂલ્યો.

આજ તો સુન્દર શેઠ પીસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમરનો થયા છે. તેમને માથે ધોળા વાળ ઉગ્યા, ત્યારે ભગવાને શેઠને સારો દલાડો દેખાડ્યો.

શેઠની સ્ત્રીનું નામ લક્ષ્મી. લક્ષ્મીને મોટું મોટું પણ સીમંત આવ્યું ને ઘરડે ઘડપણ સુન્દર શેઠનું વાંઝિયા મહેલું ટળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, એટલે માતેલો સાંઠ આમાસું મ્હાલતો હોય તેમ સ્વચ્છન્દી શેઠ જમીનથી બે વેંત અદ્ધર ચાલવા લાગ્યા. જે તેમનો મિળજ જળવી જાણે નહિ, તે હડધૂત થાય. આજ ખોડાજી હડધૂત થયો.

હડધૂતપણાની તો હદ જ ન હતી. માથે છાપનીઓ કાળ ઝાંઝમે ! વર્ષાદ વિના ખેતીવાડીની ખરાબી ! ભૂખના દુઃખથી ભોક કાળનો કોળિયો થાય ! ધાસચારા વિના તરશદી મરતાં મૂઝાં પશુ-પ્રાણીનાં આમડાં ઉતરડી લેવાની

કેવળ ચામડીઆઓની મોસમ બેડી હતી. સિવાય ધરતી દશે દિશાથી ખાવા ધાય ! એવા સંજોગમાં, પોતાની વહાલી વડુ ખાતર ખોડાછએ નોકરી છોડી. તેણે પોતાની “નવી”ના પ્રાણને અંતે, આવા હડહડતા કાળમાંય પૈસાને પાડુ માર્યું. મોટા શેઠની હયાતીવાળા મધુર સમય સાથે. હાલના સુંદર શેઠના બેદરકારવાળા જલિમ જમાનાને સંભારતો, નિઃશ્વાસ નાખતો, કઠળતો ખોડાછ પોતાના વતનની વાટ વટાવતો હતો.

૩

આધેથી પોતાની જીર્ણ કુપેડી જોઈને, ખોડા-જીના પગ થાકેલા છતાં જલ્દી ઉપડવા લાગ્યા. દરેદરથી કાઢ બરથરી એકતારાથી જે ભજન લલકારતો હતો, તેનાથી તેને જરા બળ મળ્યું. એક સાથે બે ક્રિયાઓ થતી. ઝપાટાબંધ ધરબેગ થવા સાથે પોતે ઉતાવળો ચાલતો. અને ચાલતાં ચાલતાં પેલા બરથરીનું ભજન કાન માંડીને સાંભળતો. તેણે છેલ્લું જ ચરણ સાંભળ્યું:—

“હુખીના હુખની કથા, સુખી શું સમજ શકે ?”

અને “ખરૂં કહ્યું બાપુ !” એટલા શબ્દો સહસા જ તેના મુખમાંથી નીકળી ગયા.

હકીકત ખોટી નહતી. માટીથી ચણાયેલી ચાર દિવાલોની મધ્યમાં, દીવેલના કોડિયામાં જે ઝીણો દીવો બળી રહ્યો હતો, તેનો મોગરો ખંખેરવાને પણ એ ગરીબના ઝૂંપડે કોઈ સશક્ત નહતું; કે એ દુઃખમાં દિલાસો દઈ શકે એવોય કોઈ ખૂશવાન પ્રભુભક્ત નહતો.

ભૂખના દુઃખથી ટળવળતાં ફૂલ સરખાં એ કુમળાં બાળકો, જળ વિખૂટી માછલી પેડે, છેક હમણાં જ તરફડીયાં મારતાં મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડ્યાં હતાં. બાળુપર એક આધેડ સ્ત્રી માંદગીને બિજાને સાવ શિથિલ ગાત્રોએ પડી હતી, ને તેના વક્ત્રસ્થળપર દયા, કરુણા ને વાતસલ્ય વાંચતા એ સુક્રોમળ હાથ, એક આઠેક વર્ષની છોકરીના પહેલા હતા. છોકરી વારંવાર તેની જનેતાના પામર મુખડા તરફ જોયા કરતી. જોઈ જોઈને દૂસકાં બરતી ને કદી કદી રોઈ પડતી. એ નિરાશ્રિત કન્યાને છાતી રાખનાર કોઈ જ ન મળે! દીવાનું દીવેલ ખૂટ્યું ને ‘આ-યા’ કહીને આપડીનું મોં દુઃખ્યું; પણ આ હોય ત્યારે બોલેને? બાતી નહોતી નાડી ચાલતી, નહોતું હૃદય ધડકતું; બાતો પ્રાણ પણ પેલાં બન્ને કુમળાં બાળકો સાથે, હાથપિયો કાળ ન પડે એવી દેવભૂમિ તરફ ઉડી ગયો હતો.

તેનો છેલ્લો શ્વાસ, ખોડાજીના સ્મરણ સાથે જ છૂટ્યો; પણ કિસ્મત! કિસ્મતે ખોડાજીનો બેટો ન જ કરાવ્યો.

ખોડાજી મોડો પડ્યો. નોકરીપરથી ફારેગ થઈને તે પાછો ર્યો, તે પહેલાં તો થનાર થઈ ચૂક્યું હતું.

ખોડાજીની સ્થિતિ “ દુકાળમાં અધિક માસ ” જેવી હતી. હપ્તનિયો : તેમાં નોકરી ગઈ : દિવાસના બે શબ્દો વડે ધરવાળીથી કકળતી આંતરડી જરા ઠરશે, એટલી ઝાંખી આશાના જોરે તે ધર બણી ધસડાયો : પણ ધરને તેણે સ્મશાન બનેલું દીધું. તેના ચિત્તમાં ચ્હે ખડકાળ. કૂલ સરખાં બે બાળકો ને સ્ત્રી જેવી સ્ત્રી ગઈ! ખોડાજીએ હેયું ને માયું ફૂટયું. રડી રડીને આંખો ગતી કરી. કોણ કહે કે જાના રહો ? અધે જ કાગવાસ હતું.

“ બલા ભગવાન ! ” “દુઃખે સાંભરે રામ” એ ન્યાયે ખોડાજીએ નજરને નબોમંડળ બણી ફેંકી અને આશ્વાસન-સૂચક એક શીતળ લહરી વહી ગઈ.

૪

સુન્દરશેઠને ત્યાંથી ખોડાજી ગયો ને એની જગ્યાએ, તેની જ નાતનો માણસ માધુ નોકરીપર ચડ્યો : પણ તે શેઠાણીનું બાણે મોત લઈને આંખો હોય તેમ, ખોડાજીના ફારેગ થયા પછી ત્રીજે દિવસે લક્ષ્મીને મરેલો છોકરો ઝોંપડ્યો ને પોતે પણ સુવાવડમાં જ મરી ગયાં !

લોકને મ્હોડે કાંઈ લમામ છે ? પાડોશીઓ એમ માનતા, કે ખોડાજનાં પમણાં ટળ્યાં તે સાથે લક્ષ્મીને પણ પગ કર્યાં. ઘરરખુ ગૃહિણી ગઈ. વાંઝિયામ્હેંછું ટાળનાર ધુમ અવતર્યો—તે મરેલો ! વધારામાં ખાતર પડ્યું ને નયો કિમતી માલ લૂંટાયો.

મુન્દર શેઠને સૌથી વધારે દુઃખ સાલતું હતું પોતાના રંડાપાનું. આટલી વયે કોણ કન્યા દે ? ફરી ન પરણાય તો વશવિન્તાર શી રીતે થાય ? ન થાય તો મુઆ પછી નામ ને નામના કેમ કાયમ રહે ? શેઠની મુઝવણનો પાર ન હતો.

ખોડાજની મુઝવણનોય પાર નહતો. રઘોસલ્લો જે કંઈ પગાર ચૂકવી લાગ્યો હતો, તે વડે મૃત્યુએ જડગામાં ધાસેલ સ્ત્રી અને જે બાળકોનો અગ્નિદાહ થયો અને મરનારનાં નિમિત્તે જે પૈતા પુણ્યદાન પાછળ ખચ્યાં. ખોડાજ એટલું ખર્ચાને પરવાર્યો. હવે તેના ઘરનું તણિયું સાફ થઈ ગયું હતું. ગજવામાં ઝેર ખાવાનોય પૈસો ન મળે. કમાય તો ખાય ! દુકાળરાજા વર્ષમાં નવો નોકર પણ કોણ રાખે ? ત્યારે કરતું શું ? મરીખને ઘેર કાંઈ તાંબા-પિત્તળનાં વાસણ હોય છે કે વેચીને દહાડા દહાડાય ? માટીનાં કેળરાં સામું જોઈને ખોડાજની આંખો આંસુભીની થતી. દોઢલા દહાડા કેમ કહાડવા એ પ્રશ્ન જીવન-મરણ જોટલાં વિકટ થઈ પડ્યો.

માળામાં કિલકાર કરતાં પંખીડાં જેવો, એક સમયનો સુખી સંસાર અને હાલના દાલહવાલ ! ઉભયનો એક સાથે ખવાલ આજુતો ખોડાજી નાણે માંડા જેવો થઇ ગયો. ફક્ત સરખાં એ આજોડા ગયાં ! અર્ધાલિવરણમાં અમૃતવેલ સરખી સ્ત્રી મઠ ! “ વફાદાર નોકર ” ની નોકરી મઠ ! જૂતકાળનાં અર્ધકર રમરણો કરાવતી રહી હતી એક આંકે વર્ષની દીકરી-ફક્તી.

મહેનત-વૈતરું કરીને, દિવસબરમાં જે કાંઈ ચપટી દાણો મળે તે વડે, દુઃખી પિતા, કન્યાની એ ટંકો નાળતી બેતો. એક દહાડો ફૂલીએ પૂછ્યું:-

“ આપુ, મને ખવરાવો છો. પણ તમને તો ખાતી દેખતી નથી ! ”

નિદેપિ પ્રવન સાંમળીને ખોડાજીતું હૈયું બરાબ આપ્યું. તેણે ખમીર ખમીને, ગળે ઉતરે એવો ઉતર આપ્યો:-

“એટા. દીકરી ! મારી ઢાળજી તારે ના કરવી. હું તો ચોટે તબિં છું, ત્યાં જ ખાતો આવું છું.”

આઠ વર્ષનું ગમરૂ બાળક શું સમજે, કે આપુને લાગત તણુ દિવસના ઢાડા છે !

પણ પ્રખર કિન્હાળામાંય સીતળ લહરી વાય છે ને તપ્ત તનને ટંક વડે છે; ખોડાજીને તેવો અનુભવ પણ

થયો. એક દિવસ ચણા ફાડી, પાણી પી, કચરીઆમાં ગડાક બરી, ઢાળિયો ઢાળીને ખોડાજી બેઠો હતો ને દુઃખ જૂલાવતી દીકરી તેની સોડયમાં લપાતી લાડગેલ કરતી હતી, તે વખતે, એ જૂખ-દુઃખથી કંટાળેલા ખોડાજીએ, રહાનેથી “ ભગવાન ” આવતા દીદા !

કાઠિયાવાડી ફેટો ! ખગલાની પાંખ જેવું અંગરખું; કસખી ખેસ ચેડ-ચેડ ખેલતાં, ચાંચવાળાં પગરખાં; એવા પોપાકમાં સજ્જ થઇને, એક ગૃહસ્થ દીનદીન ખેડૂત ખોડાજીને ઝુંપડે આવી પહોંચ્યો. તેણે વડાલસોયા ચબ્દોથી, ને બહંસો પડે એવા બાવથી ખોડાજીને હકીકત સમજાવવા માંડી, કે નડીઆદમાં અનાયાશ્રમ ઉવડયું છે, ત્યાં અનાય આજકાને ઉછેરાય છે ને પળાય છે; એવાં નિરાધાર આજકાને જે તેમના માખાપની મરજી હોય તો અમે શોધી શોધીને આશ્રમમાં લઈ જઈએ છીએ અને છોકરું મોટું થશે, માખાપ માગે ત્યારે સહીસલામત પાછું સોંપીએ છીએ. સાંભળ્યું કે તમારે એક કન્યા છે. કહો તો કન્યાને આશ્રમમાં રાખું. સરકારે રિસિફ વર્કસ ખોડ્યાં છે, ત્યાં તમે કામે વળગો. ”

ઉપરાંત કામચલાઉ રોજી માટે, ઉદાર ગૃહસ્થે ખોડાજીને ખસો રૂપિયા બક્ષીસ કર્યાં.

કટોકટીના મુશ્કેલ મામલામાં ફેરી અણુધારી મદદ ! ખોડાજીએ અનર્થના નાથ—હજાર હાથના ધણીને મૂંગો આભાર માન્યો. ગૃહસ્થને ભગવાનપ્રેયો જકત માન્યો ને ભરાઈ આવતે હૈયે, છાકરીને છાનીએથી છૂટી કરી. સજ્જન નયણે પેલા ગૃહસ્થને, સૂર્યચંદ્રની સાક્ષીએ કુત્ત જેવી ફૂલી સોંપાઈ. તે વેળાનું છાકરીનું દેવારાટ રૂદન, પત્થરને પણ પીગળાવી દે એવું હતું ; ખોડાજીએ વસંતતાથી ઉભરાતું પોતાનું મીઠું જેવું ચંક હૃદય, સંજોગવશ થઈને વળ જેવું કડિન કીધું. કન્યાની હાથ-આંગળી પકડી, ખોડાજીને દિલાસાના બે શબ્દો સંભળાવી ગૃહસ્થ ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને તે વખતે પ્રચંડ વટોળિયો વાયો. વટોળિયાનેય વીંધીને, દેખાય ત્યાં સુધી ફૂલીને દૂર દૂર સુધી ખોડાજી જોઈ રહ્યો. આખરે ફૂલી દષ્ટિગદાર થઈ ને ખોડાજીને સમસ્ત સૃષ્ટિ સ્મશાનચૂલી લાગવા માંડી.

૫

એ વાતને પાંચ વર્ષનાં વહાણાં વહી ગયાં. છપ્પનિયો તેનાં દુઃખદ સ્મરણો મૂકીને અલોપ થયો ને પછીના વર્ષમાં સર્વત્ર લીલાચ્છેર હતી. વરસાદ મેઠાં માન્યો વરસતો. સોંધવારી સારી હતી. દમણાં વગી વસંત ખેડી હતી, એટલે કુદરતે નવપલ્લવિત નીલમલીલા વાદા સળ્યા હતા. ફૂલડેફૂલડે ફેરમ ફેરતી. સૃષ્ટિ રળિયામણી લાગતી. ખેતીવાડીનાં ક્ષેત્રો

દરિયાળાં લાગતાં. બુદ્ધિમુલક કામલના કલરવથી સંસારભરમાં રસકલ્પોલ જન્મતો.

દુકાળ ગયો ને સુકાળ થયો ; અધું ખરું, પણ રંડાયલા સુન્દર શેઠ મંડાય નહિ, ત્યાં સુધી તેમને ક્યાંથી એન પડે ? સુન્દર શેઠ જીવ્યતા હતા કે નાતમાં કન્યાઓના કાળ છે; તે કેમ ટળે ? કન્યા મળ્યા વગર શેઠના જીવનમાં વસંત સી રીતે ફેરે ? ત્યારે કન્યાઓના કાળવાળાં સંજોગોમાં પીસ્તાળીસ વર્ષના ખીજવરને કન્યા પણ કોણ દે ? એટલે આસપાસના દરેક સંજોગનો કપાસ કરીને, સુન્દર શેઠે ભાણેખપતી કન્યા આણવાનું નક્કી કર્યું.

સુન્દર શેઠની જાહોજલાલીવાળી પરિસ્થિતિએ પક્કટો ખાધો હતો. એટલે તેમના જૂના દોસ્તદારો પણ હવે પક્કટાઈ ગયા હતા. કન્યા આણવાના કામમાં ખરા જીમરથી પોતાનો રહાયક થનાર કેઈ હોય એવું શેઠને લાગ્યું નહિ. લાયકમાં લીધેલું કાર્ય દરકોઈ બોગે પાર ઉતારી આપનાર એક ખોડાજી હતો. શેઠને તેની વશાદારી સાંભરી. હવે જ ખોડાજીની ખોટ શેઠને સાલવા લાગી. માધુને ખોડાજીને ગામ મોકલ્યો; પણ વીસે મહોડે તે પાછો આવ્યો. તેણે સુન્દર શેઠને સમાચાર કહ્યા, કે ખોડાજીનું ઝુંપકું ખંડિયર હાલતમાં, લગભગ જમીનદોસ્ત થઈ પડેલું છે. પડોસીને પૂછતાં એમ કહેવામાં આવ્યું, કે ફક્તે અનાયાત્રમમાં

મેઠાકા પછી ખોડાજી અહીંથી ક્યાં જતો રહ્યો છે, તેની ખબર નથી !

“ બો શેા છે ? ખોડાજી નથી તો હું એનાથી જાઉં એવો હું ? શેઠસાગ, થાઓ તૈયાર : આપણે બે આખી દુનિયાને પહોંચી વળીશું. ”

માધુએ સુન્દર શેઠને હિંમત આપી. સુન્દર શેઠ સુભ ચોપડિયે બહારગામ ઉપડયા. મદ્રાસભણીથી કન્યા મળે એમ હતું; ત્યાં જઈ આગ્યા. “ વર મેટો ” પડયો. પાછા આગ્યા. દક્ષિણનાં ગામડાં ખૂંદી વળ્યા. પતો ન લાગ્યો. હતાશ નહિ થતાં પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. ઠાકિયાવાડ ઉપડયા : અને પ્રયત્નને શી વસ્તુ અસાધ્ય છે ? સાયલાથી એક મન-ગમતી કન્યાની શોધ લાધી.

અને વસંતઋતુનો સુગન્ધભર્યો શીતળ વાયુ, સુન્દર શેઠને હવે હુંશળ લાગવા માંડયો.

૬

સાયલામાં બાણજી નામનો એક શ્રીમાળી વચ્ચિક હતો. તેને તેરેક વર્ષની કન્યા હતી. કન્યા પુટડી હતી, સાધારણ લખી-વાચી જાણે એટલી બણેલી હતી ને ઘર-કામમાં ચાલાક ને કુશળ હતી. કન્યાને જોઈને સુન્દરશેઠનું દિલ ઠપ્પું; એટલે શેઠ અને બાણજી વચ્ચે સોદાની બાંજગડ

ચાલી. બાણજીએ સાદસાર સુણાવી દીધું. કે “કન્યા તો નયેઈ હોરો છે. એને પાળી પોપી, ઉછેરીને મોટી કરતાં કેટલું વેડવું પડ્યું હશે? એ હોરાને પૂરા દસ હજાર કત્તદાર લઈને જ વટાવવાનો છે.”

“ધર ઉધાડું રહેશે તો બધું આવી મળશે. રજાશે ને ખવાશે. આપું રહું કન્યા રતન તો જવા દેવું જ ના.” માધુએ શેઠને સલાહ આપી.

શેઠે સ્વસ્પકાળ વિચાર કયેઈ. વિચારમાં ને વિચારમાં ધરનો ઝોરડો તપાસ્યો. તળિયું સાફ જણાયું; પણ જમીન ને દરદાગીના ઠીક ઠીક હતા તે પર શેઠે મદાર બાંધી; દસ હજાર રૂપિયા દહને શેઠ કન્યા લેવા તૈયાર થયા.

પણ બાણજી તો એમ સમજતો હતો કે સગાઈ માધુ સાથે થવાની હશે, ને શેઠ તો તેની સાથે આવ્યા હશે; પોતે પીસ્તાળીસ વર્ષના ખીજવરને કન્યા દેવા નારાજ હતો.

બાણજીએ તક જોઈને તીર છોડ્યું હોય કે મને તેમ હોય; શેઠે સમય વિચારીને ફેરવી તોળ્યું. હા માં હા બેળવી: “માધુ મારો બાઈ થાય. તેને વાસ્તે જ હું આવેલો છું.” સુંદર શેઠે બાણજીનું મન મનાવ્યું.

કામચલાઉ વર માધુ ક્યો, લખ્યાં થયાં. લગ્ન પતે કે તરત હસહજાર રૂપિયા રોકડા-કલદાર બાણજીને મળે, એવો દસ્તાવેજ થયો અને આ રીતે સસરા-જામાણની નવો સગાઈ બંધાઈ.

અક્ષયવૃત્તિયાને દિવસે લગ્ન કર્યાં. ખપોરે કંસાર ને ઉપર ધી જમી, મુખવાસ લઈ, મેડાપર જરા આરામ લેવા બેઠો જણ્યું સૂતા. કલાકેક સૂતા પંચી ઉઠ્યા ત્યારે બાણજીની વહુએ ચલા મૂકી. ચાર વાગે ઉપડતી ગાડીમાં સુંદર શેઠ અને માધુને પાછા શરવાતું હતું. એટલે વાતો કરવાનો હવે વધુ વખત ન હતો. તેથી છેલ્લી પણ મુદ્દાની વાત બાણજીની વહુએ છેડી: “ જુઓ શેઠ, તમે તો ખુબ સમજી શકો એમ છે. નાત રહી બૂંડી અને નિંદાખોર નાત કાઠનું બહુ થતું સાંખી શકતી નથી. તમે તો ઘેર જઈને નિરાંતે બેસશો. પણ પરએકાદમાં કન્યા કહાડીએ છીએ, તેથી નાત અમને તો ફાલી ખાવાની. ”

“ વાત તો ખરી છે. ” બાણજીએ ટાપસી પૂરી.
“ જો હરકત ન હોય, તો લગ્ન ડાકોરમાં રાખીએ. ”

સુંદર શેઠને એમાં વાંધો ન જણાયો. લગ્નની તિથિ અક્ષયવૃત્તિયાની ને સ્વર્ણ ડાકોર: હસહજાર રૂપિયા ત્યાં લેતા આવવાના: ખાસ ધામધૂમ કરી જ નહિ. ચોર

ભાણુજીનો હાજર રહે; તે વર-કન્યાને પરણાવી દે. એટલું
ચાક્રસ થયું ને શેઠ-નોકર વિદાય થયા-જો વખતે, તેમની
પછવાડે ભાણુજીએ બેઠી અદ્રકાસ્થથી દિગ્મંતને ગળવી મૂકી.

૭

વાગતું વાગતું તોરણે આગ્યું. અક્ષયતૃતિયા
એટલે અનિરુદ્ધનાં ઉધા સાથે થએલાં લગ્નનો પાદગાર
દિવસ. તે દિવસે ડાંકારના રામગાગમાં ગંભીરતાભરી, ધીમી
ધામધૂમ ચાલી રહી હતી. અનિરુદ્ધે પુરુષાર્થવટે ઝોખાને
અપનાવી હતી. સુંદર શેઠને એવાં પરાક્રમની જરૂર ન
હતી. દામ દીધા એટલે પરણેતર પતી ગયું.

લગ્ન પવિત્ર દેહ કે નાપાક; વર મરે કે કન્યા; ગોરતું
તરભાણું ભરાય એટલે પત્યું. અન્યક્ષેત્રે કર્તૃ પાપં
તીર્થક્ષેત્રે વિનશ્યતિ। શ્લોકના એ પહેલા જ ચરણના
દિમાયતી ગોરે “સમય વર્તે સાવધાન” થઈને, “વર કન્યા
સાવધાન” કીધાં. સુંદર શેઠને બદલે બાકુતી વર તરીકે
માધુષેરે કન્યા વરી, અને શેઠે હવે હા.....શ કહીને
નિરાંતનો શ્વાસ લીધો.

ભાણુજીને હસે હાજર રૂપિયા ભરપાઇ થયા. ડાકોરથી
ચાર વાગે ગાડી ઉપડતી હતી. સમયસર સૌ રોકેશનપર
જવા સજ્જ થયા. ત્યારે કન્યાને વળાવવાનું મુદ્દર્ત પ્રજાપ્યું.

મારે ટીપણું કહાડ્યું. બારીકાઈથી જોયું. જોઈને ગંભીરપણે કહ્યું: શુરવારે સામે કાળ છે: ને આવતી કાલથી પંચક ખેસે છે. પંચક ઉતર્યા પછી જ કન્યા સાસરે જઈ રહે. ”

“ હશે; પાંચ દિવસ તો પલકારામાં પસાર થશે. ” બાણજીએ સમજણ પાડી. સુંદર શેઠે મન વાળ્યું. સૌ સ્ટેશનપર ગયા. માડી ઉપડવાની તૈયારી હતી. ટીકટી લઈને બેઠા ને તરત જ માડી ઉપડી. આણંદથી માડી બદલાતી હતી. આણંદ આવ્યું. સુંદર શેઠે ને માધુ, “ જે ગોપાળ ” કહી, બાણજીથી છૂટા પડી, બીજી માડીમાં ચડી બેઠા. હરખ તો માથ નહિ !

બાણજીવાળી માડી ઉપડતી હતી—બિંદસલ થઈ, માડીએ જરા ગતિ કરી, રહેજ વેગ વધતો હતો, એટલામાં રેલ્વેટર્મિનલ પર કારમી ચીસ સંભળાઈ. બાણજીવાળા ડગ્ગામાં એ ચીસ પાડનારનાં બે ચક્કુ કેટલીયવાર સૂંધી ડરી રહ્યાં, પણ પ્રવૃત્તિમસ્ત જમાનામાં, માડીના ધમધમાટમાં, એ કારમી ચીસેય ક્યાંય હવા સાથે નિલય થઈ ગઈ.

૮

“ નાહી ઘોઈને ” પરણવા ગએલા સુંદર શેઠ ઘરબેઠા થયા ને વગર ખર્ચે માધુએ લગ્નનો લ્હાવો લીધો. પાસ્તાળીસ વર્ષે સુંદર શેઠના ફરી પરણવાની વાત ઉઘાડી પડી ને લોકોને એ જ એક ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો.

પરણીને પાછા ફર્યા પછી ત્રીજે દિવસે સુંદર શેઠને ત્યાં પત્ર આવ્યો. તે બાણુજીને હાથે લખાયેલો હતો. “ પંચક ઉતરે કે તરત કન્યાને તેડવા મોકલશો ” એવું લખ્યું હતું, એ આશાએ, છાતીના વધતા જતા ધમકારા સાથે પરખીડીઉં ફેડાયું, અને વાચીને શેઠ ઠંડાગાર થઈ ગયા ! તેમાં લખ્યું હતું કે : “ કન્યાની માએ તેની આકરી બાધાની વાત મને હમણાં જ કરી. ત્રીજી પગે લગાડી આવ્યા વગર દીકરીને સાસરે વળાવીએ તો દેવનું કુટુંબ કેટલું કરીએ ? ગૈરાં બહુ બેમી હોય છે. હશે, શીકર કરશે નહિ. આજે જ અમે ત્રણે જણ ત્રીજી જઠએ છીએ. પછી પહોંચ્યાનો કુશળપત્ર લખીશું. ”

“ ઠીક બાઈ,” લખણે હાથ દઈ, આટલા ઉદ્દગાર સાથે સુંદર શેઠ શાંત થયા. ત્રીજીથી પત્ર આવ્યો. કાર્ડ જ હતું. “ સહીસલામત પહોંચ્યા છીએ અને સાંગના કાંકરોલી જઈશું. ” એટલું જ લખાણ !

કાંકરોલીથી કાગળ આવ્યો. ત્યાંના રાયસાગરનું વર્ણન, ત્રીજીના લાલ્યાગનું વર્ણન, મહાપ્રસાદની મીઠાશ ને સમાસમાનાં દેવનાં દર્શનની લીલા વગેરેથી ખાસ્સા બે નોટખેપર બરાયલા હતા. છેવટ તાગ્ન કલમમાં એક લીંટી લખી હતી કે : “ બેબેબેમા મોકુળ-મથુરા જઈ આવવાનું હરાવ્યું છે. ત્યાંથી વતન તરફ સીધા પાછા ફરશું. ”

ગોકુળ-મથુરાથી છેલ્લો પત્ર મળ્યો. તેમાં સુન્દર શેઠને ઘણાઘણા આગ્રહપૂર્વક બાણજીએ લખ્યું હતું, કે “આજે જ વતન જઈએ છીએ. સોમવારે સાયલે આવીને કન્યાને તેડી જશે; પણ એકલા નહિ આવતા. બેચાર સગા-બહાણને લેતા આવજો. એક દહાડો આનન્દ કરીશું. જત્રાએથી આવીએ છીએ વાસ્તે કીર્તન કરાવવાનાં છે. એન્છવ થશે ને હાકોરજીને મહાપ્રસાદ ધરાવવા નિમિત્તે જ્ઞાતબોજન થનાર છે.”

હવે જ સુન્દર શેઠના જીવમાં જીવ અબ્યો. સોમવારે પહેલી માડીમાં માધુ ઉપરાંત પોતાના જૂના દોસ્તદારોમાંથી પાંચેક જણને તેડી પોતે સાયલા જવા ઉપડયા. રસ્તાના વિતોદનું ને ખર્ચનું તો પૂછે જ મા! સુન્દર શેઠનાં (કે માધુનાં?) નવાં શેઠાણી આણે આવવાનાં હતાં ને?

સાજનિયું સાયલા પહોંચ્યું. ઘણી તપાસ કરી, પણ સ્ટેશનપર કાઢને રહામા આવેલા ન દીઠા. “ચૂકી ગયા હશે.” કહી મન વાળ્યું.

બાણજી જે ગલીમાં રહેતો હતો, તે સ્થળે સૌ આવી પહોંચ્યા. ઘર ઉઘાડું જ હતું. આંગણમાં એક યાજ્ઞક રમતું હતું ને હિંચકાપર, સોનેરી ક્રેઠમવાળાં ચક્ષ્માં ચકાવી, પગને જૂલતા રાખી, હાથમાં કોનિકલ લઇ તેને

ધ્યાનપૂર્વકે વાચતો કોઈ અધિકારી જેવો બેઠો હતો. “ મહેમાન હશે ” એમ સમજીને સુન્દર શેઠે, માથુંને જમાઈ-પણાના અધિકાર પૂર્વકે આગળ કર્યો. માથું ઉમરો એળંગી અન્દર દાખલ થયો. પછવાડે બીજા પણુ જતા હતા, એટલામાં પેલા અધિકારીની, આ સાબનિયા તરફ નજર પડી: “ ક્યાંથી આવો છો ? કાણુ છો ? શું છે આટલા વધાને ? ” “ મહેમાન ”નાં ઉપરાજાપરી, એટલામટાં ત્રણ શબ્દતીર છૂટતાની સાથે જ સાબનમંડળ, આગળ વધતાં થંભી ગયું.

“ ભાણુજીમાઈ ક્યાં છે ? ” સુન્દર શેઠે ઢીલા થતા ધોતરને જરા સખ્ત કરી, કાળજીને કઠિનું બનાવીને પૂછ્યું.

“ કાણુ, જૂનો ભાડુઆત ? એ તો ખાલી કરીને ક્યાંય ચાલ્યો ગયો છે ! ”

અધિકારીનો આવો સાવ સારો કિતર, આજમાંથી તૂટી પડતી વીજળી જેવા અનુભવતા, લેવાયલાં મ્હોં સાથે સાયલાથી સૌ પાછા ફર્યા.

૯

ફોજદારી બદાલતમાં આજ વિશ્વાસઘાતની કરિ-વાદનો સુકદ્દમો ચાલતો હતો. એટલા માણુસો હતા, કે ઊભા રહેવાની જગ્યા ન હતી.

છૂપી પોલિસ ખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટર, મેજસ્ટ્રેટને મુકદ્દમાની વિગતો સમજાવતો હતો. શરૂઆતનો સંઘર્ષો વૃત્તાન્ત સંબંધાવ્યા પછી તેણે જણાવ્યું:—“પરીક્ષિત કન્યાને તેડવા સારું સુંદર શેઠ સાયલા ગયા, ત્યારે જ બાબુજીની ડમાઠ કિંધાડી પડી. પોતે જનરાત્રું બાત્રું બતાવી, સાયલા છોડીને અગ્નિપ્રયા સ્થળે જઈ વસેલો. તીર્થસ્થળોને નામે સુંદર શેઠપર જે પત્રો આવેલા, તે નામદાર સમક્ષ રજુ કરે છું. તેનાપરની ટપાલની જે જે છાપ પડેલી છે, તે કાંઈક અસ્પષ્ટ રીતે વંચાય છે; એમાંનો એક પણ પત્ર, શ્રીજી, કાંકરોત્તી કે ગોકુળ-મથુરાથી લખાયેલો લાગતો નથી. સુંદર શેઠ એટલો ભોળો ખરો, કે પત્રોપરની છાપ જોવાની તેણે તક લીધેલી નહિ.

“સાયલાથી જ્યારે ખબર મળી, કે બાહુઆત બાબુજી ત્યાંથી અગ્નિપ્રયા સ્થળે ઉપડી ગયેલો છે, ત્યારે સુંદર શેઠના હાથ હેઠા પડ્યા, અને પોતાને ત્યાં પાછા આવ્યા પછી એ સંઘર્ષો ‘કેસ’ અમને સંપ્રધેા.

“અમે પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રોમાં “કન્યા જોઈએ છે” એ મથાળા હેઠળ આકર્ષક જાહેરાત છપાવી. તે પરથી સિદ્ધપુસ્તા કાનજીલાઈ નામના ગૃહસ્થે ખાનગી પત્રચવદાર કર્યો. તેની દરેક શરત અમે સ્વીકારી અને

કન્યાનો ફાટો માગ્યો. તે મળ્યો, તે જ દિવસે પોલિસ ટુકડી સાથે અમે સિદ્ધપુર જઈ ચઢ્યા. આ નવ સેવકે શુદ્ધ શુજરાતી વાણીઆનો પોપાક પહેર્યો હતો ને વર તરીકે વીસ વર્ષના એક નવ-યુવકને લીધો હતો. પોલિસને આસપાસ શરતી રાખી હતી. સિદ્ધપુરમાં કાનજીભાઈનું મકાન શોધી કઢાડ્યું. મળ્યા. વરને જોઈ કાનજીભાઈનું કાળજીનું ડ્યુ ને કન્યાને જોઈને—

આ વાક્ય બોલાવું હતું તે વખતે આખી અદાલતમાં હસાહસ થઈ રહી. ઇન્સ્પેક્ટરે આમળ ચલાવ્યું:—

“ લાગતું જ લગ્ન કરાવ્યું. કન્યાનો સોદો સાત હજારમાં થયો હતો. સાતેય હજારની સાત નોટો કાનજી ભાઈને, લગ્ન પહેલાં જ ગણી આપી. એટલે તેમને ફાટો ટાટો થયો. લગ્ન માટે ડોકિરનું સ્થળ પસંદ થયેલું : એટલે અમે ડોકિર જવા ઉપડ્યા. વચમાં જ અમદાવાદ આવે છે. અમદાવાદ ગાડી બદલવા અમે ઉતર્યા કે તરત પોલિસ પાર્ટિએ કાનજી ઉર્ફે, ગતેતામાં રહેલા આ બાણજીને હાથકડી કરી.

જે ફાટો મને મળેલો, તે પણ રજુ કરું છું. બાણજીને પડખે ખડી રહેલી કન્યાનો જ એ ફાટો છે, એવી નામદારને આતરી થયા સિવાય નહિ રહે.

“હાથલો સુંદર શેઠ હાજર થઈ શકે એવી સ્થિતિમાં નહિ હોવાથી—”

“કેમ ?” મેજસ્ટ્રેટ પૂછ્યું.

“મરણપથારીએ પડ્યો છે.” ઇન્સ્પેક્ટરે ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું: “દસ દવસ રૂપિયા ગયા ને કન્યા ગઈ, સાથે આગરપર પાણી ફરી વળ્યું, તેથી શેઠના હૃદયને જીવનર આઘાત પહોંચ્યો. તે બિમાર પડ્યો. બીમારીમાંથી ક્ષય લાગ્યું પડ્યો અને ક્ષય જીવલેણ નિવડે એમ લાગે છે. એટલે તેની પથારી આમળ જઈ, જે યુવાની લીધેલી, તે આ સાથે રજુ કરું છું.”

“તપાસપરથી વિશેષ એવી પણ ખાતરી થઈ, કે જે સ્ત્રીને પોતાની વડુ તરીકે ગોળખાવે છે, તે બાણજની પરીણિત સ્ત્રી નથી, પણ રખાત છે અને કન્યાને પૂછતાં એમ માલમ પડ્યું છે કે પોતે કાંઈ ખેડૂતકન્યા છે ને આશ્રમમાં મૂકવાની નિયે બાણજએ તેડું અપહરણ કરેલું.”

“નાણાંની ટંકશાળ ઉઘાડવા ?”

મેજસ્ટ્રેટ બાણજ તરફ નજર કરીને પૂછ્યું.

ઇન્સ્પેક્ટરના બેઠા પછી બાણજને જવાબમાં કાંઈ કહેવું હોય તો—

મેજસ્ટ્રેટ બાણજને ખુલાસો સંબળાવવાની તક આપે તે પહેલાં તો મનમોહન વકીલ, પોતાના ઘર-ચાકર

સાથે અદાલતમાં દાખલ થયા.

—અને તરત જ પેલી કન્યા તે તરફ દોડી ગઇ :
અને “ઓ મારા બાપુ, કસાઈવી મને બચાવો” કહીને
મનમોહન વકીલના આકરની કેટે વળગી પડી.

૧૦

સૈબજ પુરાવાને ધ્યાનમાં લઇ, વિશ્વાસઘાત ઉપરાંત
કન્યાનું અપહરણ કરવાના ડગલ ગુન્હાસર મેજસ્ટ્રેટે
લાણેજને ત્રણ વર્ષ સખ્ત કેદની સજા ઠોકી.

માધુ એક જ નાતનો હતો, તેથી ખોડાજની સંમતિથી
ખરી રીતે માધુ સાથે ફૂલીનું થએલું લગ્ન મેજસ્ટ્રેટે
કાયદેસર ઠરાવી કાયમ રાખ્યું.

ત્રણ વર્ષની સખ્ત કેદ ઉપરાંત લાણેજનો થએલો
પાંચ હજાર રૂપિયાનો દંડ ખોડાજને ભરપાઈ કરવાનું
અદાલતે ફરમાન કર્યું.

ખોડાજએ પોતાનું શેષ-જીવન, સ્વામીનારાયણ
સમ્પ્રદાયમાં, સાધુ સ્વરૂપે ગાળવાનું ઠરાવી, પોતાને દંડની
મળેલી રકમ કન્યાને કૃત્યાર્પણ કરી.

‘ફૂલી’ હવે ફૂલકુમારી થઇ ને ‘માધુ’ મધુકરને નામે
એળખાતો થયો.

સંસારત્યાગ પૂર્વે પોતાના જૂના શેઠને સલામ કરી આવવા, ખોડાજીનું ખાનદાન દિલ તરબી રહ્યું. મધુકર, ફૂલકુમારી ને ખોડાજી ત્રણેય સુન્દર શેઠને ત્યાં ગયાં.

ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં વાતચીત થઈ.

અચાનક અદાલતમાં ખોડાજી એક વકીલ સાથે શી રીતે આવી ચડ્યો એ જાણવાની જાણાસા જમાઈ અને પુત્રીને એકસાથે ક્યારની થએલી. ખોડાજીએ ખુલાસા કર્યો. સુન્દર શેઠને ત્યાંથી કારેગ થયા પછી બાજીજી કેવી રીતે કન્યાને ઉપાડી ગયો તે સઘળું કહ્યા પછી તેણે બાકીનો જ્ઞાનંત સંદેશમાં આ પ્રમાણે સમજાવ્યો:—“ફૂલીને લઈ ગયા પછી મને ધડીવાર ગોઠતું નહિ. અડવાડિયું તો વલોપાતમાં કલાડયું. પછી ના રહેવાયું. નડીઆદ ગયો. આશ્રમમાં તળવીજ કરી. દગો જણાયો ને ત્યારથી ગાંઠા જેવો થઈ ગયો. એ જ વખતે, મારી સાથે અદાલતમાં આવેલા મનમોહન વકીલ, આશ્રમની મુલાકાતે આવેલા સંતાન-વતસલતા જોઈ તેમને મારી દયા આવી. હરકોઈ પ્રયત્ને ફૂલીનો ભોટો કરાવી આપવાનું કહી તે દયાળુ સજ્જનને મને પાંખમાં લીધો. ઘરકામ ખાતે તેમને ત્યાં હું નોડર રહ્યો. વકીલ સાહેબે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખબર વાચી; પ્રયાસ-તપાસ તો ચાલુ જ હતો. દરમિયાન વકીલ

સાથે હું એકવાર આજુબ મએલો ; ફલીને લમને કોઈને ગાડીમાં બેઠેલા મેં દીઠા, પણ ગાડી ઉપડી ગઈ, ને બરાબર ચોકસાઈ ન થઈ શકી. વકીલસાહેબને મેં વાત કરી. તેમણે કેવીએ તજવીજ ચલાવી, કે આખરે ખરી બાળ લાધી, ને મુદતને દિવસે મને અદાલતમાં તેડી આણી મારી વહાલી દીકરીનો બેટો કરાવ્યો. ”

“ ભગવાન એમનું ભલું કરે. ” વણેના મુખમાંથી, વકીલ માટે આશીર્વાદનો ઉદ્ગાર નીકળ્યો.

વાતોમાં રસ્તો જણાયો નહિ. સુન્દર શેઠનું મકાન આવી પહોંચ્યું : પણ તેઓના મેળાપ મુધા શેઠનો જીવ થોભેલો નહિ. સુન્દર શેઠનો છેલ્લો શ્વાસ કલાક પહેલાં નીકળી ગયો હતો.

સુન્દરશેઠને ખોરી બાળવામાં આવ્યા. તેમના અવસાન માટે ધરતી માતાએ આંસુનું એક પણ બિન્દુ પાણું નહિ. દલરવતાં પંખીડાંએ શોક પાળ્યો નહિ. પ્રકૃત દુલગ્નનાં વદન વીલાયાં નહિ. કોઈ કવિએ કરજ્યપ્રશસ્તિ રચી ના. કુદરત પોતાના નિયમીત ક્રમે પસાર થાય છે.

આળવિનોદ

ગામમાં જીવરામ મહેતાની વાહવાહ બહુ બોલાતી. મહેતાજી બહુ હુશિયાર ! બહુતા વિદ્યાર્થીઓ પણ ગડા ચગરાક-પોપટ જેવા !

એ ગામડી નિશાળનાં વખાણુ થતાં સાંભળીને એક દહાડેા ત્યાં જવાનું મને મન થયું. હું મથેા ત્યારે મહેતાજી વિદ્યાર્થીઓને પાઠ બજાવવાની તૈયારીમાં હતા.

મહેતાજી:—મધકાલનો પાઠ ક્યાંથી અધૂરો છે, ચિમન બોલે.

ચિમન:—અહીંથી, સાહેબ ! (ચિમને ચોપડી ઉઘાડીને બતાવ્યું.)

મહેતાજી (ચીડાઇને):—બોલ્યા: “અહીંથી, સાહેબ ! ” પૈસાનો અક્કલગરો લાવીને ખા કે અક્કલ આવે. હું એમ પૂછું છું કે મધકાલનો પાઠ કયા વિષયથી બાકી રહ્યો છે ? (મહેતાજીએ ચિમનના નાંબરથી અનુક્રમે આંગળી ફેરવવા માંડી. તે ફરતી ફરતી ચન્દુના નાંબર સુધી આવી, એટલે ચન્દુ બોલી ઉઠ્યો)

ચન્દુ:—સાહેબ ‘ વિષય ’ એટલે ?

મહેતાજી (દીવેલ પીધા જેવું મ્હોં કરીને):—

કપાળ તારું (ચન્દુ ચાલાક હતો. તેણે તરત જ પોતાની નોટમાં લખી લીધું:—“ વિષય એટલે કપાળ તારું. ”

મહેતાજીએ આખા વર્ગમાં પોતાના જમણા હાથની અંગુઠા પાસેની આંગળી ફેરવી, પણ પાઠ ક્યાંથી અધૂરો છે, તે કાઠ પણ વિદ્યાર્થી કહી શક્યો ના. થાકીને મહેતાજીએ બધા સામે કરડી નજર કરીને કહ્યું):— સાંભળો, ગઠકાસે આપણે વખત સમ્યક્થી વિચાર કરતા હતા, પાઠ ત્યાંથી અધૂરો છે; કેમ કનુ ?

કનુ:—(પોતાની બેઠક પર સાવધ થઈને) :— સાહેબ !

મહેતાજી (ગુસ્સાના આવેશમાં) :—મુઆ તારા સાહેબ; પૂછું છું શું ને બોલે છે શું ? મૂઝા જવો ! ! ચાલો, બધા ધ્યાન દેને હવે પૂછું તેનો જવાબ આપો. આપણો પાઠ ' વખત 'ના વિચારથી બાકી છે. બોલો; વખત કેવો છે ?

“ બહુ બારીક છે, સાહેબ ! ”

(કનુની પછીના નંબરવાળા મનુએ જવાબ આપ્યો. તેને મહેતાજી કપકો આપવા જતા હતા, એટલામાં ચિનુએ મહેતાજીને ધરિયાદ કરી.)

ચિનુ:—મનુને કેવી કટેવ પડી છે; સાહેબ ? બારીક, જેવા અધરા શબ્દો અમને શી રીતે આવડે ? (મહેતાજીએ તેને ' ચૂપ ' થવા કહ્યું. ચિનુ ચોબીસો પડીને પોતાને નંબરે જઈ બેઠો.)

મહેતાજી:—સાંભળો. હું એમ પૂછું છું, કે 'વખત' ને આપણે શાની ઉપમા આપી શકીએ ? (નંબરના અનુક્રમ

પ્રમાણે મહેતાજીની આંગળી ફરવા માંડી. જવાબ ન મળ્યો ત્યાં સૂધી આસ્તે આસ્તે ઉંચી થઇને નમી જતી આંગળી વિદ્યાર્થીઓપર ફરીને પસાર થવા લાગી. ઇકાંતેરમા નાંખરવાળો છોકરો ધનિયો પગને લીચણુ આગળથી વાળીને અડુકડો—ટટાર બેસી, માસ્તરની આંગળી પોતાનાપર આવવાની રાહ જોતો હતો. તેનો વારો આવ્યો એટલે તરત જ તેણે જવાબ આપ્યો.)

ધનિયો:—કહું સાહેબ ! વખતને 'વેળા' ની ઉપમા આપી શકાય !

મહેતાજી (કંટાળીને):—જાલુ ડાહ્યો ! બિલકુલ ઠેક ! સાંભળો, વખત અથવા 'વેળા' એ પાણીના રેલાની પેઠે સપાટામાં વહી જાય છે, અથવા વખત વાયુની ગતિ જેવો છે, પંખી પેઠે પલકમાં ઉડી જાય એવો પાંખાળો છે— (એક વિદ્યાર્થીનું ચિત્ત પોતાના દક્ષતરની દોરી બાંધવામાં રોકાએલું જોઈ તેને મહેતાજીએ પૂછ્યું) મેં શું કહ્યું, શકરા ? કેમ ઘેર જવાની તૈયારી થાય છે કે શું ? બોલ, વખત કેના જેવો છે ?

શકરા:—“ વખત કેના જેવો છે ? ”

મહેતાજીએ ગુસ્સાના આવેશમાં આવી જઈ લાંગલી જ સોટી સંભાળી અને શકરાની પાસે જઈ તેને બેચાર-પાંચ ફટકાવી દીધી. એટલી ક્રિયા પત્યા પછી પોતે બોલ્યા.

મહેતાજી:—મૂર્ખ, નાદાન ! વખત કેના જેવો છે, તે કહેવાનું મૂકીને મારે પૂછેલું વાક્ય બોલે છે ? બોલ, વખત કેવી વસ્તુ છે ?

શકરો (રડતો રડતો જાતિ—અનુભવથી જવાબ આપતાં) :—વખત બહુ સખત વસ્તુ છે સાહેબ ! (પોતાને પડેલાં સોળ આગળ હાથ પંપાળવા લાગ્યો.)

મહેતાજી :—તદ્દન ખોટું. ચાલ ઉભો થા. (શકરો બાંધેલું દંડતર બગલમાં બાંધીને ઉભો થયો, તેથી મહેતાજી ચીડાઈને બોલ્યા) :—દંડતર લઈને કોણે ઉઠવાનું કહ્યું છે ? મૂકી દે હેઠળ. (શકરાએ દંડતર હેઠળ મૂક્યું) જો, વખત કાતા જેવો છે, તે મેં હમણાં જ બધાને સમગ્નવ્યું છે (રત્ના તરફ નજર કરીને) કેમ રત્ના ! સમગ્નવ આ શકરાને વખત કાતા જેવો છે ?

(રત્નો પોતાના નંજરથી ઉભો થઈને) :—ખરૂં પૂછાવો તો સાહેબ, સાહેબ.....મારો ના તો કહું. (મહેતાજી લગીર હસ્યા ; એટલે રત્નાની બીક મટી ગઈ, તે બેઘડક બોલ્યો) વખત પાંખાળાય નથી ને વાયુના વંઘવાળાય નથી ; વખત તો ધીમે.....ધીમે ગોધાની પેઠે ચાલનારો છે. આપ અગિયાર વાગ્યાનું લેસન લો છો, પણ કેમેય ક્યો વખત ખૂટતો જ નથી ને ! (રત્નાએ પ્રકાશ પાડ્યો. તેને મહેતાજી કંઈ કહેવા જાય તે પહેલાં જમુ બોલી ઉઠ્યો).

જમુ :—રત્નો ખોટું કહે છે, સાહેબ ! મારા બાપુ કને એકવાર તાપણી આગળ બેઠો હતો, ત્યારે મને શિખામણ દેતાંતા કે જીવાનીમાં વખત લણો જલદી પસાર થઈ જાય છે. (મનથી જ સંતોષ પામતો જમુ બોલીને બેસી ગયો.)

રમુ:—ખરી વાત છે, સાહેબ ! વખત વાલુવેગી છે. રમ્યોમાં અમે બે...લા ખરાદીએ રમવા નીકળી પડ્યાં છીએ, તોય જોતજોતામાં તો ખાધા વખત થઈ જાય છે !

રત્નો:—ત્યારે એ વખત જુદો હશે સાહેબ ! જેમ બીજી વસ્તુઓના પ્રકાર હોય છે, તેમ વખત વખતનાય પ્રકારો હશે : નહિ તે ! લખવા આપેલું લેસન, ધર આગળ કરવા એમ્નીએ છીએ, ત્યારે કીટીના પગ જોડેલા વખત પથ્થુ ઓછો થતો હોય એમ લાગતું નથી !

મહેતાજી:—તમે એમ નહિ સમજો. જુઓ, વખત વિષે પાઠ શરૂ કર્યો કેટલી પળો વીતી હશે, ચિત્તુ ! કહે, તું. ચિત્તુ:—હમણાં જ શરૂ કર્યો છે ને.

મહેતાજી:—તું જુલે છે. પાઠ કર કર્યો પૂરી પંદર પળો પસાર થઈ ગઈ. છતાં તંમને તે લાગી નહિ; કેમકે તમે સઘળા એ વિષયમાં લીન થઈ ગયા છો--

મહેતાજી વિશેષ બોલવા જાય તે પહેલાં ચન્દુ, જેણે પોતાની નોટમાં “ વિષય એટલે કપાળ તાર ” એ વાક્ય ટપકાવી લીધું હતું, તે બોલી ઉઠ્યો).

ચન્દુ:—વિષયમાં એટલે શું કપાળમાં લીન થયા છીએ સાહેબ ! કપાળને—મગજને તો આ બરશિયાળાનો દહાડો, આપે પાઠ શરૂ કર્યો ત્યારથી ઉંઘાળાના ખરા મધ્યાહ્ન જેવા લાગી રહ્યો છે !

(એટલામાં ઘંટ વાગે છે એટલે હાકરાઓને જીટી મળે છે.)

અડાયતામિત્ર

અડાયતામિત્રના આદરને લવાજમ દાખલ કરેજોજની માત્ર એક પાંચ નોટલી જ રકમ આપવાની હોય છે—અર્થાત્ તેણે વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત એ રૂપિયા છે.

અડાયતામિત્ર દ્વારા ખાર મહિને લગભગ પાંચસો પાંચ નોટલું સર્વોત્કૃષ્ટ વાચન મળે છે.

અડાયતામિત્રના આદરને ચાલુ વર્ષે તો માસિક રૂપમાં એટલું ખાસ પુસ્તક મળે છે.

અડાયતામિત્ર ખુશામતથી વેમણું રહીને સાચી જ તોલો વિનાશકોએ કહી દે છે.

અડાયતામિત્રમાં પ્રસાદથી કલમથી લખનાર અનુભવી વિદ્વાનોના લેખો છપાય છે.

અડાયતામિત્ર વિશે ગૂંજરાતનાં લગભગ સપ્તમાં સિદ્ધ પત્રોએ અને પ્રતિષ્ઠિત માસિકોએ તેમ જ સમર્થ વિદ્વાનોએ, સાક્ષરોએ અને સમાજસુધારકોએ, સંતોષપ્રદ મત, એકથી વધુવાર વ્યક્ત કરેલો છે.

અડાયતામિત્રના આદર દરમિયાન ન થયા હો તો થવા તાર નીચેને શિરનામે પત્ર લખી નામ નોંધાવજો :—

અડાયતામિત્ર કાર્યાલય

અઠાસતામિત્ર ના પ્રાદુરેભાં

વર્દિઆયણાં નિવિધ

—: એટ-પુસ્તકો :-

૧. ૧

૨. ૨

૩

૪. ૪

૫. ૫

૬. ૬

૭. ૭

—: આસપાસ :-

૮. ૮

૯. ૯

૧૦. ૧૦

૧૧. ૧૧

